

**QAACCESSA ADEEMSA SIRNA AYYAANA ATEETEE
OROMOO GODINA SHAWAA KAABAA AANAA WARRA
JAARSOO**

YAAZOO NUGUSUU ASAFAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE YUUNIVARSIITII ADDIS
ABABAA KOLLEEJJII HUMAANITII, QO'ANNOO
AFAANII, JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORIITIIF
KAN DHIHAATU**

HAGAYYA 2016

FINFINNEE

**Qaaccessa Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Godina
Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo**

Yaazoo Nugusuu Asafaa

Gorsaa: Tolamaaram Fufaa (PhD)

**Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf
Qophaa'ee Yuunivarsiitii Addis Ababaa Kolleejjii Humaanitii,
Qo'annoo Afaanii, Jornaalizimiifi Quunnamtii Muummee
Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookilooriitiif Kan Dhihaatu**

Hagayya 2016

Finfinnee

Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbaruufi Fookloorii ittiin guuttachuuf, Yaazoo Nugusuu mataduree: ‘Qaaccessa Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo’ sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guutera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Ibsa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif kan hindhiyaanne ta'uusaafi wabiileee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa: _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Axeereraa

Kaayyoon qorannoo kanaa adeemsa sirna ayyaana ateetee qaaccessuudha. Akkasumas, barruuleen mata duree kana waliin hidhata qaban sakattaa'amaniiru. Malli qorannichaa mala qulqullaa'inaa (qualitative) yoo ta'u, tooftaalee iddatteessu darbaa dabarsaatti fayyadameera. Maloonni funaansa ragaalee qorannichaaf hojiirra oolanii af-gaaffiifi keessatti hirmaachuun daawwachuudha. Ragaaleen maloota kanaan walitti qabaman ammoo tooftaa qorannoo ibsaa fayyadamuun qaacceffaman. Adeemsa kana hordofuun hojiin qorannoo kanaan qorannoowwan bira gaa'aman: Sirni kabaja ayyaana ateetee waqtiilee itti raawwatu akka qabu, sirna ayyaana ateetee kan qajeelchuu danda'u hawaasa keessaa warra ayyaantuu akka ta'an, dubartoonni hawaasa Oromoo biratti kabaja guddaa akka qaban, ayyaana ateetee kan facaafachuu danda'an namoota mana dhaabbatan qofa akka ta'e, hirmaattonni kabaja ayyaana ateetee warra dubartootaafi dhiirrotas akka dabalatu, ayyaanni ateetee hawwii uummanni Oromoo jiruufi jireenya isaaf qabu karaa ittiin agarsiisu, sirni raawwii ayyaana ateetee halkan kan adeemsifamuufi meeshaaleen ulfoo ta'anfi dhangaan ayyaana ateetee gosti adda addaa kan qophaa'u ta'uusaa fa'a. Yaboo qorannoo kanaatin xiyyeeffannoon barbaachisaa ta'e akka kennamuufi qabu akeekni ijoo ta'e kennameera.

Galata

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hanga xumuraatti humnaafi yeroo isaanii otoo hin qusatin gorsaafi yaada bilchaataa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dr.Tolamaariyaam Fufaaf galanni ani qabu guddaadha. Gorsa abbummaafi ogummaa isaan naaf gochaa turan milkaa'ina qorannoo kanaaf shoora olaana qaba. Umurii dheertuu Rabbi isiniif haa kennu.

Maatii koo yeroo ijoollummaa kootirraa hanga ammaa nawaliin kufaa ka'an abbaa koo obbo Nugusuu Asafaafi haadha koo aadde Boggee Takkaa, obbolaawwan koo Burtukaan, Dirribaafi Darajjeen yaadaan nagargaaruu keessaniif galatoomaa.

Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Warra Jaarsoo keessaa hojii qorannoo kanaatiif odeeffannoo hanga danda'an kan naaf kennan obbo Taaddasaa Wayyeessaafi aadde Zawdituu hedduun galateeffadha.

Kaameraa waraabbii naaf kennuun kan nagargaaran hiriyoota waliin barannee gita hojii garagaraarra jiru dargaggoo Bahaaruu Kabbadaafi Bojaa Damee hedduun galateeffadha. Akkasumas, yeroo hunda gorsaan kan nabiraa hin fagaanne hiriya koo Abiyoot Zallaqaaf galanni koo guddaadha.

Hiika Jechootaa

Alamii.....	gammachuu
Aayyoo guduree.....	ateetee
Awwaara.....	dhukkee
Buttaa.....	ayyaana wal geeddarumsa aangoo
Collee.....	kan onnee qabu
Damboobummaa.....	garaa laafuu, namaa nahuu
Duuniyaa.....	jireenya lafarraa
Gaawwaa.....	meeshaa supheerraa dalagamu
Fincoo.....	hiriya haadha ateetee
Hurruubuu.....	dalaguu, sochii qaamaa
Jaaloo.....	meeshaa callee keessa olkaa'an
Kabala.....	muka xiqqoo dibbee ittiin rukutan
Naggasaa.....	mootii
Ruuda.....	manyee waaqaa, kan biiftuu,baatiifi urjii
Wadaaja.....	keessummoota ayyaana ateetee
Wandara.....	garbuu hororfame

Baafta

Axeereraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaa	iii
Tartiiba suuraa.....	vii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	1
1.1 Seen-duuba.....	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3 Kaayyoo Qorannichaa.....	5
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	5
1.3.2 Kaayyoo Gooree	5
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	5
1.5 Daangaa Qorannichaa	5
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	6
1.7 Haala Jireenya Hawaasa Naannoo Qorannichaa.....	6
BOQONNAA LAMA : SAKATTA’A BARRUU	10
2.1 Maalummaa Fookloorii.....	10
2.1.1. Afoola	12
2.1.2. Meeshaa Aadaa.....	13
2.1.3. Aartii Sochii Qaamaa.....	13
2.1.4. Duudhaa Hawaasaa	13
2.2 Maalummaa Duudhaa Oromoo	14
2.3 Dhiibbaalee Duudhaa Oromoo Irra Qaqqaban.....	18
2.3.1 Amantii Kiristaanaa	19
2.3.2 Amantii Islaamaa	19
2.3.3 Dhiibbaa Mootota Habashaa.....	20
2.4 Sirna Raawwii Ayyaaneffannaa	21
2.4.1 Adeemsa Raawwii Sirna Ayyaaneffannaa.....	21
2.4.2 Kabaja Sirna Ayyaaneffannaa	22
2.4.3 Yeroo Raawwii Sirnaa.....	22
2.5 Maalummaa Ateetee.....	22

2.6 Gosootaa Ateetee	24
2.6.1 Ateetee Maarama Furmaa	24
2.6.2 Ateetee Maarama Hagayyaa	24
2.6.3 Ateetee Sadaasaa (Maarama Loonii)	25
2.7 Sirna Kabaja Ayyaana Ateetee.....	26
2.8 Meeshaalee Ayyaana Ateeteefi Dhangaa Qophaa’u	28
2.9 Gahee Ateeteen Gama Siyaasaan Mirga Dubartootaa Kabachiisuu keessatti Qabu	31
2.10 Ogafaan	32
2.10.1 Maalummaa Faaruu	33
2.10.2 Faayidaa Faaruu.....	35
2.11 Yaaxxinaalee Qorannoo Kun Bu’ureeffate	35
2.12 Sakatta’a Qorannoo Walfakkii	36
BOQONNAA SADII: Malleen Qorannichaa.....	39
3.1 Mala Qorannich.....	39
3.2 Madda Odeeffannoo.....	40
3.3 Iddattoo	40
3.3.1 Iddattoo Darbaa Dabarsaa.....	40
3.4 Mala Odeeffannoowwan Ittiin Funaannaman	41
3.4.1 Daawwannaa.....	42
3.4.2 Af-gaaffii	42
3.4.3 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaannamu	42
3.5 Malleen Qaaccessa Ragaaawwanii.....	43
3.6 Muuxannoo Dirree	43
BOQONNAA AFUR : QAACCESSA ODEEFFANNOO	44
4.1 Sirna Kabaja Ayyaana Ateetee.....	45
4.1.1 Gocha Ateetee Duraa.....	45
4.1.1.1 Meeshaalee Faayaa	45
4.1.1.2 Dhangaa Ayyaana Ateetee	49
4.1.1.3 Meeshaalee Battalaa.....	51
4.1.2 Gocha Yeroo Ateetee.....	51
4.1.2.1 Eebba.....	51
4.1.2.1.2 Eebba Hawwii Agarsiisan.....	53

4.1.2.1.3 Eebba Nagaafi Qabeenyaa	54
4.1.2.1.4 Eebba Uumamaa	56
4.1.2.1.5 Eebba Kadhaa	59
4.1.2.2 Faaruu	63
4.1.2.2.1 Faaruu Qaalluu.....	64
4.1.2.2.2 Faaruu Ateetee	64
4.1.2.2.3 Faaruu Hallaa.....	70
4.1.2.2.4 Faaruu Nabii	70
4.2 Hirmaattota Ayyaana Ateetee	72
4.3 Waqtii Ayyaanni Ateetee Kabajamu.....	72
4.4 Gahee Ayyaanni Ateetee Mirga Dubartootaa Kabachiisuu Keessatti Qabu	73
4.5 Barbaachisummaa Kabaja Ayyaana Ateetee.....	74
4.6 Sadarkaa Sirni Kabaja Ayyaana Ateetee Amma Irra Jiru	75
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO	77
5.1 cuunfaa	77
5.2 Argannoo.....	77
5.3 Yaboo	78
Wabiilee	79
Dabaleewwaan	82

Tartiiba suuraa

Suura 1. Callee dubartiin godhattu (kan qorataan kaase)	46
Suura 2. Haadha siiqqee (kan qorataan kaase)	47
Suuraa 3. Jaaloo ykn sabariitii (kan qorataan kaase)	48
Suuraa 4. Burreefi guftaa dubartootaa (kan qorataan kaase)	49
Suuraa 5. Yeroo hafaa hafan (kan qorataan kaase).....	52
Suuraa 6. yeroo waaqa isaanii dabaree dabareen kadhatan (kan qorataan kaase)	57
Suuraa 7. Kabotafi kabalaa (kan qorataan kaase).	59
Suuraa 8. Haati ateeteefi fincoon wandara yeroo gaawwaatti naqan (kan qorataan kaase).....	61
Suuraa 9. Haati ateeteefi fincoon gaawwaa yeroo ibiddarra kaa'an (kan qorataan kaase)...	61
Suuraa 10. Marqaa wandararraa qophaa'ee dhadhaa baksaan yeroo itti naqamu (kan qorataan kaase)	69

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seen-duuba

Ilmi namaa addunyaa kana irratti erga jiraachuu jalqabee waan uumaafi uumamaa dinqisiifata. Akkaataan dinqisiifannaa isaa kun safuu hawaasaafi uumaa osoo hin jeeqin dhalootaa dhalootatti darbaa jira. Haaluma kanaan, dhalli namaa lafa kanarratti erga uumamee booda aadaafi amantaa isaa dagaagfachaafi kabajachaa labataa labatatti dabarsaa tureera; Dabarsaas jira. Uummanni Oromoos aadaa bal'aafi amantaa isaa akkuma saboota biro qaba. Fookilooriin duudhaafi amantaa baatee dhalootaa dhalootatti barreeffama tokko malee kan dabarsuudha. Kanaaf, fookilooriin faayidaa bal'aa qabu keessaa dhugeeffannoo hawaasa tokkootiif madda ragaaa ta'ee tajaajila jechuun ni danda'ama.

Oromoon uummata guddaa lafa (daangaa) bal'aa irra qubatee jiru, seenaafi aadaa guddaa akkasumas, amantii mataa isaa qabuudha. Yaada kana Alamaayyoon (2007:19) yoo ibsu, “Oromoon saboota kuush keessaa isa bal'aafi uummata qabiyyee lafa guddaa irra dagaagee jiraatu. Haaluma bal'inaafi guddina uummataan, Oromoon gosoota (damee) hedduu qaba. Isaanis-(;) Tuulama, Macca, Arsii, Gujii, Boorana, Itu, Humbana, Raayyaa, Yejjuu, Liiban jedhamu.” Sabni Oromoo afaanota damee kuush keessaa Afaan Oromoo kan dubbatu yommuu ta'u, hawaasichi afaan, aadaafi duudhaa isaa kana akka mallattoo eenyummaa isaatti ilaala.

Aadaan yaadrimee bal'aa kan ofkeessatti hammatu yommuu ta'u, haala jiruufi jireenya hawaasaafi gochaalee hawaasni guyyaa guyyaatti raawwatu kan calaqqisiisuudha. Aadaan mallattoo eenyummaa saba tokkooti. Eenyummaan saba tokko saba biro irraa kan ittiin adda bahu aadaa isaatin. Aadaan kunis haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kan ibsuudha. Aadaan namni miseensa hawaasaa ta'e haala jiruufi jireenya isaa keessatti kan qabaatu, kan akka amantii, beekumsa, seera, raawwiifi muuxannoo kan qabuudha. Hawaasni kamiyyuu duudhaa mataa isaa danda'e qaba jechuudha. Uummatni Oromoo ammoo gareewwan hawaasaa fookiloorii qaban keessaa isa tokkoodha.

Uummatni Oromoo uummatoota Itoophiyaa keessaa kan aadaa, seenaa, amantifi dhugeeffannoo mataa isaa qabu keessaa isa tokkoodha. Kanaaf, akka falaasama

Oromootti, amantaa isaa keessatti dhugeeffannoo ittiin jiruufi humna waaqaa akkasumas raajii isaa dhalootaafi iccitii jireenyaa walitti fiduun kan ibsatuudha. Kun ammoo garee fookiloorii uummatichaa keessaa isa tokkoodha. Akka uummanni Oromoo amanutti waaqaafi nama kan walqunnamsiisu ayyaantuudha. Yaada kanarratti, akka Imaanaan (2007) Mulugeetaa (1999:164) wabeeffachuun ibsetti, “Amantaa Oromoo waaqeffannaa keessatti Ayyaanni ergamaa Waaqaati. Waaqafi nama kan walitti fiduudha. Rakkoo jirus akka hiikkatu jiddu deemti raawwatama jedhaniiti amanama” jedha.

Akka yaada olitti tuqamerraa hubachuun danda’amutti ayyaanni waaqafi nama gidduu dhaabbatee kan tajaajiluudha. Namaafis faloo kan kennuudha. Kanumatti dabaluun akka hayyuun Warkineh (2001:27) waa’ee ayyaanaa ibsutti, “Oromo traditional religion teaches that there are many saints like divinities called ayana each as manifestation of the one waaqa. Ayana is believed to be the angle of waaqa. Ayana is created by waaqa and does not creat anything. Ayana can only communicate the problem of humans to waaqa.” Akka yaada kanaatti, akka amantii aadaa Oromootti ergamaa waaqaa ayyaana kan uume waaqa yoo ta’u, karaa namni rakkoo ofii waaqaan gahatuudha.

Akka seenaan ibsutti hawaasni waan baay’ee uumuu yookiin kalaquu, shaakaluu, walbulchaa jireenya isaanii gaggeessaa deemu. Uummanni Oromoos akkuma kanatti jireenya isaa gaggeeffata. Uummanni Oromoo aadaa hedduu siyaasaafi amantaa keessatti kalaquun gaggeeffata. Isaan keessaa muraasni: Sirna Gadaa, jaarsummaa, qaalluu, ateeteefi kan biroo fa’a.

Ateeteen walqabatee Asmaroom (1973) yeroo ibsu, “Ateetee is one of the most important and show the thinking ability of Oromo society. It has both political and religious values. It show as Oromo people think about equality of women even political role of women in Oromo society which is almost similar to modern human right unlike tradional right of men” jedha. Akka yaada kanaatti, ateeteen wanta baay’ee barbaachisaa ta’eefi dandeettii yaaduu uummata Oromoo kan agarsiisuudha. Kunis kan agarsiisu uummanni Oromoo hawaasa keessatti dubartoonni dhiiraan walqixxummaa siyaasaa keessatti qabaachuu agarsiisa. Akkuma mirga dhala namaa sirna ammayyaatti dubartoonni mirga walqixa ta’e uummata Oromoo keessatti yeroo durii irraa kaasee kan qabduudha. Qorannoo kunis kan fuulleffate, Qaaccessa Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Godina Shawaa Kaabaa

Aanaa Warra Jaarsoo irratti kan xiyyeeffateedha. Ateeten gochaa'alee yeroo murtaa'aa tokko keessatti raawwatu yoo ta'u, fedhii hawaasa keessatti uumameen meeshaa rakkoon uumame ittiin furamuudh. Kunis kan uumamu fedhii keessa isaanitti uumamu gammachiisuufi.

Akka Mangistuu Gonfaa (14/10/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, achii asdhuftee ayyaana ateetee akkas jechuun dubbatan. Bara yeroon isaa hin beekamne tokko niitiin tokko ijoollee 12 qabdi turte. Ijoollee 12 keessaa ja'a dhiira yoo ta'an ja'a immoo shamarrani. Waaqni guyyaa tokko ijoollee kee kana fidi siifan eebbisaa jedheen. Haati ijoollittiis tole jechuun walitti qabdee osoo geessaa jirtuu seexanni karaatti itti dhufee eessa geessita? jedhee gaafate. Isheenis waaqa bira geessaa akka jirtu itti himte. Yoo kana seexanichis inni sijalaa fudhachuuf deemaa bareeda bareeda hanbifadhuu fokkuu fokkuu geessi jedheen. Isheenis akkuma gorfamtetti babareeda dhiifattee fokkuu fiddee deemte. Waaqnis ijoolleen kee kanuma qofaa? jedhee gaafate. Haati ijoollees eeyyee jettee deebisteef. Waaqnis kan fiddee dhufte kun barakaa siif haa ta'an, kan dhiiftee dhufte bukunii haa ta'an jedheen. Isheenis, ijoollee ishee fudhattee yoo gara manaa galtu, daa'imman sun hin jiran. Ijoollee sana ijaan arguu hin dandeenye. Niboo'u niboo'u. Yeroo kana waaqni ijoolleen sun mararraan hangafaan ati boroo seenii nyaadhu, kan itti aantu immoo lootee lootee ciibsaa horii yoo geessu ati afdaarii tahi, mucaa sadaffaan ulaa mooraa yoo gahu ati booranticha tahi, quxisuun immoo loo'ee loo'ee malkaa yoo gahu safuu siif haa kennanu as taa'ii nyaadhu, tokkommoo mana keessa loo'ee loo'ee utubaa jala taa'e as taa'ii nyaadhu, ateeteenis nama waliin dhalattee akka diinqatti kabajamtee namaaf naati jedhan. Kanarraa kan ka'e ateeten namaaf hormaata nageenya, badhaadhina, hormaata, alaa manatti, waatii jabbiin eegdi jechuudha.

Qorannoon kun adeemsa sirna ayyaana ateetee Oromoo qaaccessuurratti kan xiyyeeffatuudha. Qorannichis boqonnaalee garagaraatti qoqqoodamee dhihaatera. Haaluma kanaan boqonnaan tokkoffaan seensa, seenduuba, ka'umsa, kaayyoo, barbaachisummaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaafi haala jireenya hawaasa naannoo qorannichaa of jalatti hammata. Boqonnaan lammaffaanimmoo, yaada hayyoonni dhimma kana ilaalchisanii barreessaan adda addaa sakatta'uun bakka itti dhihaatuudha. Boqonnaa sadaffaan malaafi adeemsa qorannichaa kan qabatu yoo ta'u,

boqonnaan arfaffaan ammoo, ragaalee jiran dhiheessuu, qacceessuufi ibsuu qabata. Boqonnaan shanaffaan cuunfaa, argannoofi yaboo of keessatti hammata.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Uummanni Oromoo saboota bara dheeraaf gaanfa Afrikaa keessa jiraachaa turan keessaa tokkoo ta'uu seenduuba keessatti ilaaluuf yaaleera. Haluma kanaan, jiruufi jireenya isaa keessatti aadaa, afaan, amantii, sirna bulchiinsa mataa isaa kan qabuudha. Haa ta'u malee, sababoota adda addaa irraa kan ka'e eenyummaa, aadaa, amantii, afaan, sirna bulchiinsa isaa irratti dhiibbaan taasifamaa tureera. Sababa kanarraa kan ka'e aadaa, amantii, afaan, eenyummaa isaa dagachuun kan alagaa ofitti fudhachaa ture. Kunimmoo, dhaloonni aadaa, eenyummaa, afaan, amantii abbootii isaanii ganamaa akka dagachaa deemaanif karaa saaqa. Sababa kanarraa kan ka'e aadaa uummata Oromoo keessatti ateeteen dagatamaa dhufe.

Ateeteen duudhaa (barsiifata) hawaasaa keessaa isa tokkoodha. Haa ta'u malee, yeroo ammaa kana haala duriin babal'atee kan jiruu miti. Kanaafuu, dhimma ateetee irratti qorannoo gaggeessuun barbaachisaadha. Sirni kabaja ayyaana ateetee kunis afaanifi gochaan dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufeedha. Yeroo amma kana immoo aadaan uummata kanaa maal akka fakkaatufi sadarkaa maalirra akka jiru, kana malees gara fuulduraatti dhaloonni dhufu aadaa isaa akka hin daganneef bu'ura kaa'uuf kan qoratamuudha. Gabaabummatti, Qaaccessa Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo irratti ka'uuf gaaffilee bu'uraa armaan gadii xiyyeeffannoo argachuun furmaani kaa'ameera.

- Adeemsi sirna ayyaana ateetee maal fakkaata?
- Ergaan faaruu ateetee maal maali?
- Gahee ateeteen gama siyaasaan mirga dubartootaa kabachiisuu keessatti qabu maal fakkaata?
- Sadarkaa sirni kabaja ayyaana ateetee yeroo ammaa irra jiru maal fakkaata?
- Barbaachisummaan Ayyaana Ateetee maalii?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa adeemsa sirna ayyaana ateetee Oromoo Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo qaacceessuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

Dhuma qorannoo kanaatti kaayyoon gooree qorannichaa:

- Adeemsa sirna kabaja ayyaana ateetee ibsuu
- Ergaa faaruu ateetee tokko tokkoon qaaccessuu
- Gahee ayyaanni ateetee gama siyaasaan mirga dubartootaa kabachiisuu keessatti qabu ibsuu
- Sadarkaa sirni kabaja ayyaana ateetee yeroo ammaa irra jiru adda baasuu.
- Barbaachisummaa sirna kabaja ayyaana ateetee addeessuu

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun sirna kabaja ayyaana ateeteefi qaaccessa qabiyyee weedduu ateetee irratti xiyyeeffata. Firiin qorannoo kanarraa argamus sirna kabaja ayyaana ateeteefi qabiyyee weedduu ateetee ni ibsa. Kana malees, barbaachisummaan qorannoo kanaa:

- Walitti dhufeenyi namoota aanaa sanaa keessa jiranii akka cimu gochuu danda'a.
- Hawaasni aadaasaa akka kunuunfatuufi tursiifatu hubannoo kennuu danda'a.
- Qorattoota amantii, aadaa, duudhaafi safuu irratti qorannoo gaggeessuu fedhaniif bu'ura buusuun akka madda ragaa lammaffaatti tajaajiluu danda'a.
- Dubartoota mirga dubartootaa kabachiisuuf qabsaa'aniif yaada kenna.
- Dhiibbaa gama adda addaan duudhaa Oromoo irratti dhufan mala ittiin ittisuun danda'amu eera.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu 'Qaaccessa Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo' irratti qofa kan xiyyeeffatuudha. Akkasumas, qorannoon kun osoo guutuu Oromiyaa keessatti gaggeeffame bu'aa olaanaa fida ture. Kana adeemsisuuf immoo, humna namaa, yeroofi baasii guddaa waan gaafatuuf ulfataadha. Kanaafuu, qorannoon kun Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo

keessaa adeemsa sirna ayyaana ateetee Oromoo qofarratti xiyyeeffata. Mata duree kana jalattis Aanaa kana keessatti sirni ayyaana ateetee maal akka fakkaatu, hirmaattonni ayyaana ateetee eenyufaa akka ta'an adda baasuu, sirna kabaja ayyaana ateetee kabajuuf wantoota barbaachisan adda baasuu, barbaachisummaa sirna kabaja ayyaana ateetee adeessuu, sirni kabaja ayyaana ateetee maalirra akka jiru adda baasuufi gahee ayyaanni ateetee gama siyaasaan mirga dubartootaa kabachiisuu keessatti qabu kaasuun tokko tokkoon kaasee ibseera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo gaggeeffamu hanqinaalee garagaraatu muudate jira. Adeemsa kana keessatti wantoonni akka hanqinaatti mul'atan muraasni jiru. Inni tokkoffaan, namoonni dhimma kana beekan hedduun isaanii amantaalee garagaraan waan liqiffamaniif qixa sirriin odeeffannoo argachuu hin dandeenye. Haa ta'u malee, tattaaffii qorataan taasisaan namoota muraasa ayyaana ateetee kana kabajan irraa odeeffannoon funaannamuun qorannoon kun galma gaheera. Inni lammaffaan, Oromiyaa keessatti bara kana tasgabbiin waan hin jirreef akka barbaadeti odeeffannoo funaanachuu hin dandeenye. Kana malees, qorataan kun odkennitoota waliin beellama qabatee yeroo dubbisuuf deemutti rakkoolee adda addaa irraa kan ka'e osoo wal hin argiin hafuun baasiifi yeroon jalaa qisaasa'uu danda'eera. Qorataan gufuuwwan kana hunda keessa bahuun yeroo tasgabbiin uumametti battalumaan walitti kan qabate yoo ta'u, odkennitoota waliinis bilbilaan beellama irra deebiin qabachuun qorannoo kana gaggeessee jira.

1.7 Haala Jireenya Hawaasa Naannoo Qorannichaa

Aanaan qorannoon kun keessatti gaggeeffame kun godina Shawaa Kaabaa keessa aanaalee jiran keessaa tokko yoo ta'u, akka odeeffannoon Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Warra Jaarsoo irraa argametti, aanaa kun dhaabbilee tajaajila hawaasummaa kanneen akka mana barumsaafi mana yaalaa qabdi. Aanaan kun mana barumsaa sadarkaa 1^{ffaa} 65, mana barumsa sadarkaa 2^{ffaa} 4, mana barumsa qophaa'inaa 2 fi akkasumas Barnoota Leenjii Teeknikaafi Ogummaa 1 qabdi. Mana yaalaa ilaalchisee keellaa fayyaa 25, buufata fayyaa 7 qabdi. Dabalataanis, dhaabbileen tajaajila hawaasummaa kanneen akka bishaanii, ibsaa, baankii daldala Itoophiyaafi baankii hojii gamtaa Oromiyaa, daandii baadiyyaa waan qabduuf haalli qilleensi aanattiin qabdu jireenyaaf mijaawadha.

Aanaan qorannoon kun irratti adeemsifame kun Finfinneerraa gara kaabaa Oromiyaatti kan argamtuufi aanolee godina Shawaa Kaabaa jala jiran, aanaa godina Shawaa Lixaafi naannoo Amaaraan daangeffamte jirti. Aanaan kun Finfinneerraa KM 186 kan fagaattu yoo ta'u, magaala guddittii godinichaa Fiicheerraa KM 76 fagaattee argamti. Aanooleen ollaa ishee daangessanis Kibbaan Aanaa Kuyyuu, Bahaan Aanaa Hidhabuu Abootee, Kaaba Bahaan Aanaa Darraa, Kaabaan Naannoo Amaaraafi Dhihaan Aanaa Gindabarati.

Argamni aanaa kanaa laatituudii 9:59 47N, loongituudii 37' 56 42E 38 56 42E olka'insi lafa kanaa 1200-2600 MASI. Bal'inni lafa aanaa kanaa heektaara 119.835 yoo ta'u, lafti qonnaa heektaara 49.856, bosonni heektara 15.340fi lafa dheedinsaa, gaaraafi tabbi heektara 24.16 dha. Haalli qilleensa naannoo kanaa yoo ilaalle baddaan %7.13, badda dareen % 49.5 fi % 43.7 dha. Haalli biyyoo aanaa kanaa diimaan % 55, kooticha % 25, adiin % 8fi kan adda addaa % 12.

Aanaa kun gandoota bulchiinsaa 29fi bulchiinsa magaalaa 3 kan qabduudha. Haalli diinagdee aanaa kanaa baay'inaan qonnaa irratti kan bu'ureeffame yoo ta'u, daldalaafi hojii mootummaa irratti kan bobba'anii jiraaniidha.

Aanaa kana keessa sabni jiraatan Oromoofi Amaara yoo ta'u, baay'inaan sabni aanaa kana keessa jiraatu sabni Oromoo gandoota 21 keessa yoo jiraatan, gandoota 11 keessa sabni Amaaraa akka qubatee jiru odeeffannoon waajjira aadaafi tuurizimii aanichaa irraa arganne ni ibsa. Akka odeeffannoo waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Warra Jaarsoo irraa argadhetti, aanaa kana keessatti amantiin argamu amantii Oortodoksii, muuslima, pirootestaantifi amantii waaqeffannaati. Amantiin bal'inaan aanaa kana keessatti argamu Ortodoksiidha.

Aanaan kun iddoowwan hawwata tuurizimii ta'an hedduu qabdi. Isaan keessaa muraasni: Riiqicha laga Abbayaa, Loojii Salaalee, Sulula Abbayaa, mana amantaa Maaramiifi holqa Mikaa'elaa jedhama.

Gosoota fuudhaafi heerumaa ilaalchisee aanaan Warra Jaarsoo keessatti gosa fuudhaafi heerumaa gosa afurtu jira. Isaanis: Kadhaa, Buttaa, Cabsiifi Waliin deemuudha.

- Kadhaa: akka aadaa aanaa kanaatti warri mucaa osoo warra mucayyootti jaarsa hin ergin sanyii hanga abbaa torbaatti qoratu. Erga qorannoo gaggeessanii booda jaarsa biyyaa warra intalaatti ergu. Erga warra mucayyoo gahanii booda, abbaan mucaa “Birmaduu si kadhaa birmaduu naa deechisi!” jedhee si’a sadii gaafata. Abbaan intalaas “Dahii” jedhee deebisaaf. Kana booda guyyaa cidhaa beellama qabachuun karaa seera qabeessan kaadhimachuun walfuudhu.
- Buttaa: buttaan gosoota fuudhaafi heeruma aanaa kanaa keessaa tokko ta’ee kan warri dhiiraa humnaan shamara takka fudhatee galuudha. Buttaan karaa lamaan raawwachu danda’a. Tokko dhiirri lama dubara takka yoo jaalatan butuu danda’u. Lammaffaan, warri mucaa kadhatee yoo warri intalaa didan buttaa gaggeessuu danda’a. haa ta’u malee gosti fuudhaafi heerumaa kun yeroo ammaa hafaa kan jiruudha.
- Cabsii: cabsiin gosoota fuudhaafi heeruma aanaa kanaa keessaa tokko yoo ta’u, mucaan harka qalleeyyii yoo ta’e cabsii seena. Namni tokko yeroo cabsii seenu dubartoota lama kaallacha qabsiisuun fuuldura dhiirotaa olseenu. Erga dubartoonni sun olseenaanii booda diinqa gubbaa bahuun mucayyuu fuudhuu barbaadan sanarraa kaa’u. Akka duudhaa Oromootti kallachii mana seenee harka duwwaa hin deebi’u waan ta’eef, warri mucayyoo maanguddoota waliin mari’achuun hayyamuuf. Halkan sana erga achii bulaanii booda barii sana hamaamota waliin fudhatee gala.
- Waliin deemuu: sirni fuudhaafi heerumaa kun jaalala mucayyoofi mucaa irratti kan hundaa’u yoo ta’u, isaaniis fedhii walirraa qaban irraa kan ka’e kan waliin deemmataniidha. Gosti fuudhaafi heerumaa kun waggoota muraasaan dura kan barameedha.

Aanaan Warra Jaarsoo nyaata aadaa yeroo ayyaanota garagaraa qophaa’an hedduutu argama. Isaanis: daabboo, korsoddoma, caccabsaa, marqaa, qiixxamarqa, silliqaa, duffunyii, maxinoo, bassoo, marqaa(wandara), mulluu, akaayyii, nuugiifi kan kana fakkaatan fa’a. Kana malees, gosa dhugaatii kan akka: daadhii, farsoo, quba lamee, bulbula dammaa fa’a maqaa dhahuun ni dandaa’ama.

Moggaasa Aanaa kana ilaalchisee akka odeeffannoo argannetti, nama Jaarsoo jedhamu as qubatee ijoollee hore jedhu. Kanarraa ka’ee moggaasni aanaa kanaa Warra Jaarsoo

jechuun moggaafame jedhu. Akkasumas moggaasa maqaa magaalaa guddittii aanichaa ilaalchisee yaadota hedduutu ka'a. Isaan keessaa tokko 'Qarree'fi 'Gohaa' kan jedhamurraa moggaasa Qarree Gohaa jedhamu argatte. Magaalli tun laga guddaa Abbayaa akkuma qaxxamuraniin kan itti dhufan qarree gubbaa kan jirtuudha. (Maddi : Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Warra Jaarsooti 05/11/2008)

BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti maalummaa fookloorii, maalummaa duudhaa Oromoo, maalummaa ateetee, gosoota ateetee, sirna kabaja ayyaana ateetee, waqtii ayyaanni ateetee itti kabajamu, hirmaattota ayyaana ateetee, wantoota duudhaa Oromoorratti dhiibbaa fidan, gahee ayyaanni ateetee mirga dubartootaa gama siyaasaan kabachiisuu keessatti qabu, barbaachisummaa ayyaana ateetee kennachuu, sirni kabaja ayyaana ateetee amma sadarkaa maalirra akka jiru, maalummaa faaruufi faayidaa faaaruu, akkasumas barruuwwan walfakkii sakatta’amaniiru.

2.1 Maalummaa Fookloorii

Fookiloorii ilaalchisee hiikni murtaa’aan lafa kaa’ame hinjiru. Haa ta’umalee, Kitaabotni adda addaa waa’ee fookiloorii hiika adda addaa lafa kaa’aniyyuu, hiikni isaan kennan kun walfakkeenya qabu.

Folklore is the social, material and oral culture of primitive societies. The social culture comprises such forms as festivals, dances and religious rites. The material culture comprises architecture and art and crafts. The oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles (Isaacs, 1981: 457)

Yaada kanarraa akka hubatamutti fooklooriin hawaasummaa, meeshaalee hambaa fi afoola hawaasa walii galaati. Aadaan hawaasaa kanneen akka taphoota adda addaa, shubbisa, hojiiwwan amantaa kan hammatu, meeshaan aadaa immoo, ogummaawwan ijaarsa garagaraafi akkasumas afoolli hawaasaa faaruwwan, durduriwwan, af-seenaa, mammaaksa fi hibboo kan of-jalatti qabudha. Kana malees, yaadni kanaan wal fakkaatu akka armaan gadiitti kennameera.

Foklore in its broadest sense is the part of the culture, customs and beliefs of society that is based on popular traditional. It is produced by the community and is usually transmitted orally or by demonstration. In addition to folklore and poetry the principal subjects treated in this article, folklore includes arts and skills and music dance. (Encyclopedia American, 1983: 498)

Barruu armaan olii kanarraa kan hubatamu fookiloorii jechuun yaada hawaasa bal’aa qaama aadaa, barsiifata, amantiifi kkf ta’ee dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufe ta’usaati. Akkasumas, yeroo baay’ee afaaniin kan darbu ta’ee hawaasarraa kan

madduudha. yeroo bal'ifamee ilaallamu aadaa, barsiifata, fi gochawwan duudhaa hawaasa beekamaa irratti kan hudaa'u dha. Kan uumamus, hawaasumaan t'ee afaaniin dhalootaa dhalootatti kan daddarbu ta'uu isaati.

Fookilooriin qaama aadaa, barsiifata garaa garaafi faaruuwwaan hawaasa tokko keessa jiran kan irra deddeebiin raawwatamu; akkasumas barreeffamaan osoo hin ta'iin afaaniin (jechaan) kan darbudha. Fookilooriin gochawwan hawaasa keessatti raawwatamu hunda kan hammatuudha (H.W.Fowler. and F.G.Fowler 1990:99). Akka yaada kanaatti fookilooriin qaama aadaa, barsiifataa, faaruuwwaan afaaniin daddarban ta'ee gochawwan hawaasa keessatti raawwataman hunda kan hammatuudha. Kanumaan walqabatee Melakne (2006:8) ibsutti, “ Every group bound together or by common interest and purposes weather educated or un educated, rural or urban, possessed abbacy of traditions which may be called its folklore” jedha. Akka yaada kanaatti, hawaasni kamiyyuu kan kaayyoo tokkoof waliin jiraatan namoota baratanis ta'ee kan hin baranne, baadiyyaas ta'ee magaalaan akka aadaatti wal to'achuu danda'uun fookloorii jedhama. Kana jechuun, hawaasni kamiyyuu waan isaan walfakkeessu kan qabanii fi hawaasa barateefi hin baratin akkasumas, magaalaafi baadiyyaan kan hin daangeffamne ta'uu isaa mirkaneessa.

Dhalli namaa hundi wantoota walitti isaan hidhan yookiin wal isaan fakkeessan kan barates ta'ee hin baratiin, baadiyaas ta'e magaalaa qaamni aadaa walitti isaaniin hidhu fookloorii jedhamuu akka danda'uudha. Kana jechuun, hawaasni kamiyyuu waan isaan walfakkeessu kan qabanii fi hawaasa barateefi hin baratin akkasumas, magaalaafi baadiyyaan kan hin daangeffamne ta'uu isaa mirkaneessa.

Folklore is informally learned, un official knowledge about the world, our selves, our communities, our belief, our cultures, and our taditions that is expressed creatively through words, music customs, actions, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, commnunicating and performing as we share that knowledge with other people (Smis and Stephens, 1965: 12).

Yaada oliirraa kan hubatamu, fookilooriin osoo itti hin yaadiin kan baratamu, beekumsa dhaabbataa kan hin taane, waa'ee addunyaa, waa'ee keenya, waa'ee uummata keenyaa, waa'ee amantaa keenyaa, waa'ee aadaa keenyaa fi barsiifata keenyaa jechatti,

muuziqaatti, gochatti, amalaafi meeshaaleetti gargaaramuun ogumaa (kalaqa) hawaasaa kan ibsudha. Akkasumas, wlitti hidhatinsa fi raawwiin beekumsa waljijjiiruu keessa uumamaa kan deemu dha.

Qorattoonni fookiloorii amala dhuunfaafi ibsa isaa irratti hundaa’uun fookiloorii bakka hedduutti qoodu. Hayyuun Dorson, R.(1972:2) qeenxeewwan fookiloorii bakka afuritti qooda. “...folklore can be divided into four categories. These are termed the oral literature, the material culture, the social folk custom and the performing folk arts. Each of these is, in turn, divided into different subdivision.”

Akka yaada hayyuu kanaatti, fookiloorii iddoo afuritti qooda. Isaanis: Meeshaa Aadaa, Afoola), Aartiifi Duudhaa Hawaasaa jechuun kaa’era. Isaan kunis, qabxiileewwan garagaraatti qoqqooddamu.

2.1.1. Afoola

Afoolli kalaqa sammuu keessatti qindaa’uun kan afaaniin himamuudha. Kana keessatti, haalli kuufamaafi lufiinsa isaas himiinsa afaaniin malee barreeffamaan miti. Wanti afaaniin lufaa dhufe kun baattuu seenaa, eenyummaa, falaasama, ilaalcha, duudhaa, safuu, dinagdee, amantii, siyaasa, beekumsaafi muuxannoo dhala namaa baatanii as gahaniidha. (Misgaanuu, 2011). Geetachoon (2008:114) irratti yaaduma kana deeggaruun, Afoolli gosa ogbarruu ta’ee aadaa, seenaafi eenyummaa hawaasaa himinsa afaaniitiin dhalootaaf akka dabarsuu eera. Kanafuu, afoolli aartii jechaa yookiin ogbarruu dubbii jedhamuu nidanda’a. Sababni isaas wanta sammuu keessatti qindaa’etu afaaniin himama waanta’eefi.

Okpewho (1992) Afoola Afriikaa gosoota gurguddoo saditti qoode. Isaanis: Seeneffamoota afoolaa (Oral Narratives), Afwalaloo (Oral Poetry)fi Qareeyyii (Witticisms) jechuun qoqqoode. Akka inni ibsutti, seeneffamoonni warreen jaargochaa dhangala’aan himamaniidha. Afwalaloon kanneen amala walaloon guutamanii jiran yemmuu ta’an, qareeyyiin immoo kanneen jechootaa gaggabaaboon himamaniidha. Kanaafuu, Afoolli amaloota hurruubummaa, jijjiiramummaa, yoomessaafi hirmaannaa jamaa of keessaa qaba jechuudha.

2.1.2. Meeshaa Aadaa

Namoonni fedhii meeshaafi xinsammuu guuttachuufi dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjetan wantoota ijaan mul’atanifi harkaan qabamuu danda’aniidha. Yaada kana Misgaanuun (2011:15) akka ibsetti, “Wanti aadaa kan gurraan dhagaa’amu yookiin kan afaaniin dubbatamurra kan ijaan ilaalamuudha. Wanti aadaa kunis aadaa, amantaafi falaasama hawaasaa bifa ilaalamufi harkaan qabamuutiin kan labata tokkorraa isa biraatti ittiin darbuudha”. Akka yaada kanaatti wanti aadaa kan harkaan qabamus ta’ee ijaan mul’atu kalaqa uummataa waan ta’eef dhaloota dhalootatti kan darbuudha.

2.1.3. Aartii Sochii Qaamaa

Aartiin sochii qaamaa hawaasaa, gosa aartii hawaasa keessaa tokko ta’ee oogummi isaa sochii qaamaan kan mul’atuudha. Aartiin sochii qaamaa hawaasaa, hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti faayidaa adda addaaf bifa ogumaan guuteen, muuxannoo yeroo dheeraa irraa argateen kan kalaqeedha. Gosni aartii kun qaama keenya keessaa kutaa qaamaa hanga ta’een, jechuunis harka, miilla, mataa, fuula, mudhii, morma, kkf keessaa gara caalu sochoosuun kan raawwatuudha. Aartiin sochii qaamaa sirba, sochii qaamaafi diraamaa ogummaa qo’atamuufi wantoota qo’atamanii kan of keessaa qabuudha.

Iristeen (2012) aartii sochii qaamaa waraqaa qorannoo keessatti akka ibsitetti, “aartiin duudhaa ogummaa aartii hawaasa tokko yoo ta’uu, gosa mul’ina fookloorii bifa faaruwwan duudhaa, ragada, diraama, tapha fardaa fi k.k.f. kanneen sochii qaamaan qindaa’anii dhiyaataniidha”. Aartiin duudhaa kalaqa aadaatiin kan argame yoo ta’uu, ogummaa sochii qaamaatiin qindaa’ee waan dhiyaatuf dandeettin fedhii nama hawwachuu isaatii cimaadha. Kanaaf, haala salphaan fookloorii uummata tokkoo calaqqisiisu fi dhalootaa dhalootatti dabarsuu kan danda’uudha.

2.1.4. Duudhaa Hawaasaa

Duudhaan hawaasaa wanta aadaatiin baayyee walitti dhiyaata. Duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfatirra xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo (walitti dhufeenya) gareetirratti jechuun ibsa (Dorson 1972:3). Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umurii dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee fudhateedha.

Namoonni kutaa hawaasaa tokko waliin jireenya hawaasummaa yeroo dheeraa keessatti dhimmoota garaagaraatirratti aadaa kuufatan qabu. Aadaan kuufatan kun immoo eenyummaa isaanii ibsa. Kunis, waa'ee aadaa dhimma ta'e tokko hawaasa isaatiin alatti kaasuun balballoomsuun ifa gochuun rakkisaa akka ta'e namatti agarsiisa. Kanarraa ka'uun, aadaan mirkaneessituu eenyummaa hawaasa ykn saba tokkooti jechuun nidanda'ama.

Maalummaa aadaa kallattiin hiikuuf yaalurraa wantoota inni of keessatti ammatu addeessuun kan salphatu ta'uudha. Haaluma kanaan, aadaan wantoota ijaan mul'atan kanneen akka meeshaalee ogummaa, manneen jireennaa, miya manaatiifi meeshaalee sabqunnamtii kkf, akkasumas wantoota bu'aa bilchina sammuu ta'an kan akka beekumsaa, barnootaa, saayinsiifi, kkf akka of keessatti ammatu ibsameera. Kutaa kana keessatti kan ramadaman kabaja ayyaanaa, qoricha aadaa, tapha aadaa, waaqeffannaa fi guddina sadarkaa (kabaja) namaati. Itti fufuun duudhaa hawaasaa kana immoo gara duudhaa Oromootti fiduun bal'inaan ilaaluun barbaachisaadha.

2.2 Maalummaa Duudhaa Oromoo

Aadaan haala jiruufi jireenya saba tokkoo ta'ee kan hawaasni tokko ilaalcha keessa isaatii burqe ibsatuudha. Amantiinis qaama aadaa hawaasa tokkooti. Waa'ee amantii tokkoo yoo dubbannu aadaanifiilaalchi saba amantiin sun keessaa baatetiin addaan baafnee ilaalu hin dandeenyu. Waaqeffannaanis amantii saba Oromoo kan duudhaafi aadaa isaatiin walqabate ta'uun beekamaadha. Maammoon (2013:223) yaada kana yoo ibsu:

Aadaan haala jiruufi jireenya saba sanaa guutumaa guututti kan hammatuudha. Amantiin qaama aadaa keessaa tokko ta'uudha hubanna. Akkuma aadaa keessa, sirna fuudhaafi heerumaa, kan nyaataafi kkf jiran sirni amantiitis aaduma keessa jira jechuudha. Sabniifi amantiin kamuu waaqa akka itti kadhatan ni qaban. Haa ta'u malee, raawwiin (adeemsi) isaanii aadaa isaanitiin walqabataadha.

Akka yaada kanarraa hubachuun dandaa'amutti, jiruufi jireenyi, dhugeeffannaan saba tokkoo aadaa hawaasaa irraa kan adda bahuu hin dandeenyedha.

Akka aadaa Oromoo waaqeffataatti irreecha, okolee, siiqqee fi waddeessa harkatti qabatani bakka kadhaa waaqaa deemuun aadaa isaa ta'e beekamaadha. Ulfaa itti bahan

sana dhadhaa muuduun, itti dhibaafachuufi itti irreeffachuun haala aadaa Oromoo kan waaqa itti kadhatuufi itti galateeffatu agarsiisa.

Uummanni Oromoos haala jiruufi jireenya isaa keessatti amantaa mataa isaa qaba. Amantaan uummata Oromoo ganamaas waaqeffannaa jedhama. Waaqeffannaa jechuun amantii tokkotti amanuu jechuudha. Dirribiin (2013:8), hiikni maqaa wanta tokkoo gochaafi amala isaatiin kan walqabatu ta’u yoo ibsu, “Waaqeffannaa jechuun amantii waaqa tokko, Ayyaana Dirreefi Duudhaa (lamaan namaa) amanuufi kadhachuuti” jedha. Ayyaana Dirree yoo jedhus malkaa, tulluu, hora, burqaa, caffee, siidaa, Odaafi kkf jechuudha. Akkasumas, ayyaana laamaan namaa kan jedhamanis ayyaana hadhaa ateeteefi kan abbaa Nabii jechuudha. Yaaduma hiika waaqeffannaa kana Maatiin (2006:45) yoo ibsu, “Jechi waaqeffannaa kan dhufe jecha Afaan Oromoo “Waaqa” jedhurraa lachifameeti. Waaqa jechuun uumaa dachiifi ruudaa namaafi uumamaa kan namaa olitti argamuudha. Akka amantiitti garuu, waaqa jechuun uumaa waan hunda, kan waa mararatti aangoo olaanaafi dhumaa qabuudha.”

Akka yaada kanaatti, Waaqeffannaa jechuun sirna amantii waaqa tokkichatti amananii buluudha. Waaqeffannaa jechuun waaqa tokkotti buluudha; Seerota waaqaa kabajuudha. Waaqeffannaa jechuun nageenya, qulqullinaafi damboobummaadha.

Akka Leelisaan akka lakkoofsa waaqeffannaatti (6413:109) ibsuuf yaaleetti, “Waaqni uumaa waan hundaati, kan bara baraa jiraatu, jiraataa fulla’aa, dachiifi samii (ruudaa) kana yookiin qoollo/ ciicoo uumamni marti keessa jiraatu kana kan uumeefi tiksee jiraachisuu waaqa tokkicha. Wanni waaqa duuba jiraachuu danda’u tokkollee hinjiru”. Akka yaada kanaatti waan dachiifi samii kana uume akka safuun hin cabne kan waaqa qofa ta’uu ibsa. Uumama cufaa kan eegu, kan tiksu, kan balleessuufi tolchuu danda’u isa qofa.

Akka amantii waaqeffannaatti, waan lubbuu qabuufi hin qabne cufti waaqan uumaman; eebbafi fedha isaa qofaanis jiraatan. Kanaaf sabni ardi kanarra jiraatu marti jechaafi afaan adda addaan isa waaman. Tokkicha maqaa dhibbaa jedhamee kan faarfatomus kanumaafi. Wanti hundi maqaa isaa waaqa irraa argata. Fakkeenyaaf, Leelisaan akka lakkoofsa

waaqeffannaatti (6413:109) kitaaba Daaniyaa wabeeffachuun akka ibsetti, kush/ kuusaa kan jedhu qubeen jalqabaa “ka” waaqa jechaadha. Shaa/ saa immoo uummata jechuudha.

“Ka” is the first name of God. The name of God that our cush fathers have inherited to us before the old period of Christianity and Islam is “KA”. Since then, therefore, especially the Oromo have been calling God as “Waka or Waaqa”. When we sing Eyoka or Eyoha in semptember (Fulbaana) we do praise “KA”, the God.

Waaqeffannaa keessatti uumanis ta’ee, uumamni hundi ayyaana mataasaanii ni qabu. Ayyaana mataasaan bula. Ayyaana kana ijaan arguun hin dandaa’amu; Ayyaana ayyaanan beekan malee ijaan hin argan. Yaada kana Maatiin (2006:157) akka ibsee jirutti, Ayyaana jechuun mil’uu waaqaa kan waaqni ittiin uumama mara uumee qajeelchuudha. Ayyaana wanti tokko akka dhalatu kan taasisu, erga dhalatee boodas wanti sun akka ittiin mul’atuufi qajeelfamu kan sirreessee qabuufi to’atuudha. Kanaaf, ayyaana jechuun mil’uu wanti tokko akka uumamu godhuufi erga uumamee boodas akka jiraatuufi sirnaan akka socho’u to’atee eeguudha.

Akka Maatiin (2006:157-158) ibsetti, “Waaqeffataan akka amanutti wanti uumame cufti ayyaana wajjiin dhalatu, kan mataasaa ni qaba; Ayyaana kana dhalootaan argatan; Ayyaanni namaa hin du’u; hin badu. Namni du’us ayyaanni labatarraa labatatti diroo darba malee hin du’u”. Kana jechuun, uumamni marti ayyaana latoo qaba jechuudha. Ayyaanni latoo kun ayyaana dhalootaa dhalootatti darbuudha. Namni ayyaana mataasaa qaba; guyyaanis ayyaana mataasaa qaba; wanti cufti ayyaana kanaan dhufa; ittiin jiraata.

Sirni dhugeeffannaa Oromoo, Waaqeffannaa, amantaa, ayyaanaafi ayyaantuun qajeelfamuudha. Ayyaana ilaalchisee falaasamniifi aadaan amantaa Oromoo akkaataa itti ibsaniifi dhugeeffatan Alamaayyoofi kaawwan (1998:53) irratti akka armaan gadiitti kaa’aniiru.

Falaasamniifi aadaan amantaa Oromoo Kuush durirraa madde kun seera uumaa uumamaarratti kan hundaa’e ta’ee, waaqni ayyaana adda addaan uumama adda addaa hunda akka uumeefi uumaa jiru kan dhugeeffatuudha. Akkanaa, uumamni kamiyyuu ayyaana ittiin uumame yookiin dhalate ofii isaa qaba. Kunis ayyaana dhalootaan yookiin uumamaan waaqarraa kennamuufidha. Namni kamiyyuu ayyaana isaa

waliin akka dhalatu amanama. Ayyaanni kun uumama kamiyyuu keessatti waaqni ittiin addeeffamu yookiin mul'atu. Ayyaana gaariis ta'ee gadhee yookiin badaa waaqatu kennaaf. Carraa gaariis ta'ee gadhee kan namoonni qaban, ayyaana dhaloota isaanitiin qaban irratti hundaa'a.

Egaa walumaa galatti, akka falaasama duudhaa Oromootti Ayyaanni maqaa, guyyaa carraafi afuurri waaqaa kan ittiin addeeffamu jechuun ni dandaa'ama.

Ayyaanni karaa waaqni uumama isaa mara waliin walqunnamuufi uumama mara ittiin qajeelchuudha. Malkaan, tulluun, guyyaan, namni, bineensotniifi kkf hundi ayyaana isaan eeguufi isaan qajeelchuu qabu. Akka fakkeenyaatti Dooraan ayyaana bineensaa, maaram ayyaana deechuu (deessuu), ateeteen ayyaana dubartii, boorantichi ayyaana angafaa, golfaan ayyaana qe'ee, wadaajni ayyaana maatiifi kkf maqaa dhahuun ni dandaa'ama.

Ayyaanni ijaan hin mul'atu; garuu, humna yookaan afuura waaqaa kan nama eeguufi nama qajeelchu. Namni oggaa uumamu ayyaana waliini. Kanaafuu, uumamni martinuu ayyaanani qajeelfama. Ayyaanni dhala namaa gara daandii dhugaafi qajeelatti deebisa. Kadhannaan waaqeffannaas, “Yaa waaq , yaa ayyaana warra keenyaa alaa manaa nuu toli; nuuf araaram!” jedha.

Akka amantii waaqeffannaatti ayaaanni akaakuu bal'aa qaba. Akaakuu ayyaanaa kanas iddoo saditti hiranii ilaaluun ni dandaa'ama.

1. Ayyaana waaqaa
2. Ayyaana namaa
3. Ayyaana uumamaa

Ayyaana waaqaa jechuun akka amantii waaqeffannaatti waaqni ayyaana ulfaataafi kabajamaa waa hunda ittiin qajeelchu qaba; Waaqni raajii mara kan hojjate mil'uu ayyaanani. Ayyaanni waaqaa kun waan walaabuu cufa si'a tokkotti sochoosuufi qajeelchuu ni danda'a.

Ayyaana namaa jechuun akka waaqeffannaan amanutti waaqni dhala namaa kan uume ayyaana mata mataa wajjiin ture. Dhalli namaa cufti matuma mataan ayyaana mataasaa ni

qaba. Waaqni inni nama uumu dhala namaa uumama biro caalaa waan filateef ayyaana addaa kennaafi ture.

Ayyaana uumamaa jechuun akka waaqeffannaan amanutti uumamni cufti ayyaana ittiin socho’u ni qaba. Ayyaanni kun kan dhalootaafi uumamaan uumarraa argameedha. Dhalli namaa ayyaana uumamaa waan ta’eef akka uumametti akka fulla’u ni taasisa. Waaqni uumama mara kana uume ayyaana mataasaanii wajjiin ture. Ayyaanni kun wanti cufti iddoo naqame taa’ee, akka nagaafi tasgabbiin qajeelfamu taasisa.

Akka Maatiin (2006:227) irratti ibsamee jirutti, “Ayyaani Waaqeffannaa akkaataa kabajama isaan iddoo lamatti qoodama: Ayyaana Mo’aafi Ayyaana Galatooti. Ayyaana Mo’aa jechuun ayyaana warraafi maatii humnoomsee moosisuudha. Maatiifi warri ayyaanaa waaqaan guutamanii waan gaariifi qajeelaan gara egeree gaariifi qajeelatti akka fulla’an taasisa. Ayyaanota mo’aa warri jedhaman kanneen akka: Aarsaa, booranticha, gindiikaa, gijaareefi urgooftuu fa’a.”

Ayyaana Galatoo jechuun ayyaanota kabajamoo Waaqeffattootni dhuunfaan akka maatiitti, gamtaan akka jamaatti walgahanii ayyaaneffataniidha; Achiinis ayyaana moofaafi dulloomaa keessaa muuxatanii bahuun ayyaana haaraafi jabaa dhuunfatan. Kunimmoo, Waaqeffattoota haaromsee humneessuun abdii egeree akka horatan taasisa; kanaafis, ayyaanonni kunneen dhalootaa dhalootatti fulla’inaan kabajamaa ayyaaneffatama. Ayyaanota Galatoo waaqeffattootan ayyaaneffaman kanneen akka: Taaboree, ilillee, ifaanoo, irreecha, birboo, wadaajoo, buttaa, cooraafi ateetee fa’a. Walumaa galatti, sirna ayyaaneffannaa ayyaanotaa kamuu jaataneessan yookiin raawwataman hunda dura waaqa ofii yookiin isaan uume kadhatu, faarfatu akkasumas galateeffatu. Kanatti fufuun sirni raawwii ayyaaneffanna maal akka fakkaatu yaadota tokko tokkoon kaasanii ilaaluun baay’ee barbaachisaadha. Kana malees, adeemsaafi yoomessa sirna raawwii ayyaaneffannaarratti yaadota hayyootaa ilaalla.

2.3 Dhiibbaalee Duudhaa Oromoo Irra Qaqqaban

Uummanni Oromoo saboota addunya kanarra jiran keessaa aadaa dureessa warra qaban keessaa isa tokko yoo ta’u, humnoota adda addaan yeroo addaa addaatti dhiibbaan irratti

gaggeeffamaa tureera. Amantii duudhaalee Oromoofi ayyaaneffannaalee isaa akka laafaa deemu kanneen taasisan hedduutu jiru. Isaan keessaa muraasa fudhannee haa ilaallu.

2.3.1 Amantii Kiristaanaa

Toleeraafi Hundasaa (1995:57) akka ibsanitti, “Amantiin kiristaanaa erga jaarraa 4^{ffaa} biyya habashaa seenee amantii warra mootii ta’ee mootonni habashaa ofiifis fudhatanii saboota kaanis fudhachiisaa turaniiru. Imaammanni kunis mootii tokkorraa gara mootii tokkotti darbaa tureera”. Akka yaada kanaatti, mootonni habashaa amantii kiristaanaa erga fudhatanii booda saboota biroo dhufaa darbaa kan fudhachiisaa turan ta’uudha.

Haaluma kanaan amantii Ortodoksii humnaan fee’amaa tureera. Amantii kun amantii duudhaa Oromoo, aadaafi seenaan isaa akka acuuccamufi badu gochuu qofa osoo hin taane haala hojiifi guddina diinagdee naannoo sanaa irrattis miidhaa guddaa fideera. Fakkeenyaaf, guyyoota ayyaanaa hedduu hojii lagachuu, yeroo dheeraa soomuufi mana amantiitti yeroo isaa dabarsuu fa’a. Oromoon maqaa hammachiisaa gatee maqaa kiristaanaa moggaafatee eenyummaa isaa akka dagatu taasifameera (maddi, maanguddoota).

Dame amantii kiristaanaa kan ta’an kaatolikiifi miisiyoonin amantiin duudhaa Oromoofi aadaan isaa akka baduufi moggaatti darbamuuf ga’ee olaanaa taphataniiru. Daani’eel (1983:121) irratti akka ibsetti, harki caalmaa lixa Oromiyaa naannoo Wallaggaafi Iluu Abbaa Booraa keessatti babal’achaa dhufuurraa kan ka’e yeroo ammaa amantii duudhaa Oromoo bakka bu’eera.

2.3.2 Amantii Islaamaa

Toleeraafi Hundasaa (1995:57) akka ibsanitti, amantiin Islaamaa erga jaarraa 10^{ffaa} fi 12^{ffaa} karaa qarqara Galaana Diimaatiin Itoophiyaa seenuun babal’achaa dhufeera. Amantiin kun akkuma biyyoota Afrikaa hundaa Itoophiyaa keessatti kan babal’ate sababa daldalaafi meeshaa biyya alaati galchuu waliin kan walqabate ta’uu barreessitoonni kunneen ibsaniiru. Akka Ulrich (1984:231) irratti ibsetti, amantiin Islaamaa erga Arsii keessatti babal’ateen booda sirna ayyaaneffannaa Abbaa Muudaa Haroo Walaabuutti ayyaaneffatamaa ture balleessee ayyaaneffannaa Sheek Huseeniin kan bakka bu’ameedha.

Ulrich (1984:232) kaa’etti, dhiibbaa amantii Islaamaa afoola Oromoo irraan ga’e, “Muslim ideology had a modified impact on idigineous oral literature and partly replaced it. The Oromo Islam values consolidated in the mind of people and the more traditional culture was despised” jechuun ibseera. Akkaataa amantiin tokko itti lallabamuufi seerri isaa amantii biro waliin waan wal mormuuf, hordoftoonni amantii Islaamaas amantii duudhaa Oromoo tuffachuun akka dadhabu taasisuun amantiin Oromoo akka badu ga’ee guddaa qabu.

2.3.3 Dhiibbaa Mootota Habashaa

Yeroo sirnaalee mootota habashaa sanyiin aangoo walitti dabarsaa turanii, koloneeffattoonni Absiniyaa aangoo wal harkaa fudhachuudhaan Itoophiyaa bulchaa turaniiru. Kaayyooleen ijoo mootota kanneenii uummata Oromoo koloneeffachuun seenaafi afaan isaa akkasumas eenyummaa Oromoo balleessuun safuuwwan, sonootaafi amantii Absiniyaa humnaan Oromoorratti fe’eera (Gadaa, 1988:63). Akkuma Minilik, Hayla Sillaaseenis aangoo erga qabatee boodas haala baay’ee jibbisiisaa ta’een miidhaa adda addaa uummata Oromoo, aadaafi amamntii isaa irraan ga’eera. Rakkoolee kunneen akkuma armaan gadittiibsamu.

Hayilasillaaseen carraaqii kan taasise siyaasaafi diinagdee qofaan uummata Oromoo miidhuu miti. Aadaa Oromoo balleessuus ni dabalata,... amantiilee kan akka amantii kiristaana ortodoksii Absiniyaa, kuuptikii malee kanneen akka Islaamaafi amantii duudhaa Oromoo akka badan taasifamaniiru (Gadaa, 1988:72).

Kana malees mootiin Hayilasillaasee bakka amantiin waaqeffannaa Oromoo kan akka dhaabbanni Qaalluu itti gaggeeffamu balleessuun bakka sanarra bataskaanni akka ijaaramu gochuun maqqlee magaalota Oromiyaa gara maqaa Amaaratti jijjiiruun eenyummaafi amantiin Oromoo akka bakka dhabamu taasisaa turuun isaanii beekamaadha.

Sirni dargiis erga jijjiiramee falaasamootafi imaammata Absiniyaa duraan turan irratti hundaa’uun akkuma mootota turanii maloota adda addaa gargaarramuun eenyummaa Oromoo, aadaafi amantaa isaa akka badu taasiseera (Gadaa, 1988:109). Mootummaan kun yaadotaafi maloota adda addaatti fayyadamuun qaamni hawaasa garagaraa

waldaaleen hundeessuufi maqaa safaraa jedhu jalatti walitti qabuun, Oromoon aadaa isaafi amantii isaa gatee kan namaa akka hordofu taasiseera. Haala kana Gadaa (1988:101-102) bittoonni Absiniyaa safaraa akka meeshaa waraanatti fayyadamuun Oromoo kan ittiin miidhan, kan Oromoo aritiin gara Amaaraatti ittiin geeddaran, afaan duudhaa isaa ittiin balleessaniifi suuta suutan eenyummaa Oromoo akka badu taasisaa akka turan ibseera.

2.4 Sirna Raawwii Ayyaaneffannaa

Aadaafi ayyaaneffannaan raawwii tokko malee adeemsifamuu hin danda’u. Kanaaf, sirni ayyaaneffannaa aadaa tokkoo gara raawwiitti yoo jijjiiramuu baate lubbuu qabaachuu hin danda’u. Aadaafi ayyaaneffannaan aadaa kan addaan bahee hin ilaalamneedha. Yaada kana hayyuun Rapaport (1992:250) akka ibsutti, “If there is no performance there is no ritual: performance it self is an aspect of that which is performed. The medium is part of the message is encoded in the ritual” jechuun akkaataa mul’atu akka ta’eefi kan mul’atu kunis ergaan isaa raawwiin akka mirkanaa’us ni ibsa. Raawwiin amala fookloorii hundaa akka ta’es hayyuun Sims and Stephans (2005:128) akkas jechuun yaaduma armaan olii deeggaruun “All expression of folklore are performance, nonetheless” jedhu sirni ayyaaneffannaa erga jiraatee raawwii mul’atus jiraachuun dirqama. Sababnisaas fooklooriin kamiyyuu yoo raawwii hin qabne itti fufinsa qabaachuu hin danda’u. Akkasumas, ergaan kabaja ayyaaneffannaa keessa jiraatus darbuu hin danda’u.

Erga raawwiin ayyaaneffannaa aadaa hawaasaa kaayyeffatee darbu tokko erga isaas hanguma sana kan walqabate ta’a jechuun hayyoonni ibsu. Kana malees, akkaataan raawwii aadaa hawaasa tokkoo ta’eewwan wajjiin walqabsiisuun tokkummaa qabaachuu isaanis ibsaniiru.

2.4.1 Adeemsa Raawwii Sirna Ayyaaneffannaa

Sirni raawwii ayyaaneffannaan ittiin beekamuufi akkaataan itti raawwatamu ibsamuun kanneen hawaasicha keessatti akka tasaa adda tahanii uumaman ibsuuf akka ta’e hayyuun Dorson (1972:16) akkas jechuun ibsa. “Festival activities where thus construed as symbolical representation of situations the participants would like to occur” jechuun ibsa.

Raawwii sirna kabajaa tokko keessatti adeemsifamu hunduu kan isa ayyaaneffate jiraachuu qaba.

2.4.2 Kabaja Sirna Ayyaaneffannaa

Kabaja sirna raawwii hawaasa tokkoo amantiifi aadaa ofii kan ittiin mirkaneeffamuudha. “This rituals are also bridges-reliable doing carrying people across dangerous waters. It is no accident that many rituals ‘rites of passage’ (Erika Fishcher, 2005:36). Akka yaada kanaatti miseensi hawaasa sirna kanaa yommuu gara sadarkaa birootti cee’umsa godhu sirnicha hawaasichi akka riiqicha cee’umsaatti ittiin gargaaramuun ta’a.

2.4.3 Yeroo Raawwii Sirnaa

Raawwiin sirna hawaasa tokkoo keessatti dursee wanti beekamuu qabu yoomessa raawwii sirnichaati. Dabalataanis, jalqabaafi xumura raawwichaas beekuun dirqama. Yaaduma kana Mahaammad Jamaal (2015:28) waraqaa qorannoo isaa keessatti Bauman wabeeffachuun akka ibsetti, “First of all such event tend to be scheduled set up and prepared for in advance. In addition they are also spatially bounded is enacted in space that is symbolical marked off, temporarily or permanently.” Akka yaada kanaatti sirni kabaja ayyaana ateetee akka sagantaatti yeroo itti raawwatu, eessatti akka raawwatu, eenyuun akka adeemsifamu ni beekama.

2.5 Maalummaa Ateetee

Ateeteen uummata Oromoo gidduutti baay’ee kan beekamu ta’ee, akkuma duudhaalee kanneen biroo dhalootaa gara dhalootatti kan darbudha. Akka Maatiin (2006:145) keessatti ibsametti Ateeteen ayyaana dubartii ta’uu hawaasni kan beeku yoo ta’u, kan dubartiin facaafattuudha. Ateeteen duudhaa haadhaafi abbaa ta’ee akka amantii waaqeffannaatti ayyaana dubartoonni kan sanyii, hormaatafi jireenya ittiin qajeelfataniidha.

Sirna Ateetee dubartii qofatu bulfata. Kanarraa ka’uun bakka tokko tokkotti ayyaana dubartii jedhamuun beekama. Dhiirri sirna kabaja Ateetee kanarratti hin hirmaatiin malee waan Ateeteef barbaachisu gama isaanitiin guutuun gumaacha isarraa barbaachisu hunda taasisa. Durboonnis ateetee kana akka hinbulfanne dubbatama. Haa ta’u malee, isheenis gama isheetiin meeshaalee barbaachisan haadhaaf nidhiyeessiti.

Sirna facaafannaa Ateeteerratti dubartoonni walwaamanii waliin facaafatu. Sirna kanarratti hoolaan niqalama. Beerran siiqqee qabatani gree uumuun sirba keessa dubbiin walxuqaa sirbu. Sirna facaafannaa kana keessattis faarfannaan Ateetee garaagaraa niweeddifama.

Ateeteen ayyaana sabni Oromoo ayyaaneffatu keessaa isa tokko ta'ee kan dubartootan ayyaaneffatamu, dubartiin akkuma heerumteen jiruu gaarii akka qabaattu, akka hortees sooromtu, jireenya nagaafi kabaja gaarii akka argattu, akkasumas, bara dheeraaf maatiishee wajjiin walii galteen akka jiraattu kan taasistuudha.

Dubartinis ayyaana kana kan facaafattu ayyaanni haadha ishee isheefis tolee akka dhala ishiifis qajeeluuf uumaman waaqa kadhatti. Ateeteen ayyaana dubartii jedhama. Dhimmi isaas ateetee kana kan eebbisee naqu haadha waan taateefi. Ayyaanni haadharra buufate kun isheef tolee, dhala ishiitti akka darbuuf uummanni kan itti waaqa kadhatuudha. Guyyaan ayyaanni ateetee itti kabajamu guyyaa Maaramaa jedhama.

Ateeteen kan eebbistee naqxu haadha warraa taati. Ayyaanni dubartii kunis kan qe'eefi warra eegdee tolchitudha. Isuma kana Xilahun (1989) yoo ibsu "Atete is a diety of divinity which women worship in the belief that it makes them fecund, happy, prosperous, wealthy and healthy" jechuun ibsa. Baxter ammoo (1979) "Atete as 'afemale sprit' a supernatural power' and even a female divinity who is the focus of a family cult associated with fecundity" jedhee ibseera. Akka yaada hayyoota kanaatti, ateeteen kan waaqni dubartootaf soorummaa, faayyaa, qabeenyafi badhaadhina ittiin kennuudha. Akkasumas, ateeteen dubartoonni hafuura humna guddaa maatiin soorummaa waliin walitti dhufaniidha.

Akka Maatiin (2006:238) ibsetti, Warri ateetee bulfatan ni oofkalu, warri bulfachuu dhiisemmoo hin badu jedhama. Dubartoonnis badii sa'aafi namaa kanarraa ooluuf waggaa lamatti yeroo tokko ayyaana kana ayyaaneffatu. Gaafa Ateetee dhaltii hin elman. Guyyaa kana hojiin hin hojjatamu; guyyaa boqonnaati. Dubartoonnis guyyaa kana uffannaa ateeteetiin miidhaganii oolu. Ateeteen ayyaana qe'ee akkuma namaaf araarsu, dubartoonni waa mara walitti araarsan; nageenya, badhaadhinaafi gaarummaa kadhatanis.

“Ateeteen warra gaaromsa
Buttaan biyya aangomsa.”

Ayyaanni ateetees akkuma ayyaanota biro kanneen itti bulanii facaafatan ni gaarumsa; ni jabeessa.

2.6 Gosoota Ateetee

Guyyaan ayyaana ateetee itti kabajamu guyyaa Maaramaa jedhama. Maaramni kun seera ateetee qabatee bakka saditti hirama (Dirribii, 2012:120). Isaanis:

- Ateetee Amajjii – Ateetee Maaram Furmaa
- Ateetee Hagayyaa – Ateetee Maaram Hagayyaa
- Ateetee Sadaasaa – Ateetee loonii jedhee qooda.

2.6.1 Ateetee Maarama Furmaa

Akka Dirribiin (2012: 121) jedhutti, Ayyaanni kun baatii Amajjii keessa kan kabajamu, kan dubartiin ijoollee ishii Ateetee naqxee eebbiftu ayyaana Ateetee Gorobbee jedhama. Guyyaa kana haati ijoollee dhangaa ishiif qopheessitee, kan deesse hunda walitti qabdee Ateetee itti facaaftee eebbisti. Dubarri heerumanillee bakka jiranii ijoollee ofii qabatanii, nyaataafi dhugaatii, dhangaa kan akka cumboo, cuukkoo (miccirraa), cuuphaafi qorii qabatanii Ayyaana Ateetee Maaram irratti argamu. Ayyaanni kun ayyaana waggaa waan ta’eef itti yaadanii argamu malee waamicha hin qabu. Guyyaa sana kan ta’an hundi tokkollee osoo hin hafin mana haadhatti wal gahanii eebba haadha ateetee naqachuudhan fudhatu. Ayyaana kanarratti dubarriifi eessumaan wal baru. Ijoolleen intala heerumtee, akkawoofi akaakayyuu ofii baru. Obbolaa haadha ofii, ijoollee eessumaafi adaadaa isaanii waliin wal baru. Achumaanis ayyaanni kun wal argii firaa jabeessaa, fira wal barsiisa.

2.6.2 Ateetee Maarama Hagayyaa

Akka Dirribiin (2012:121) ibsetti, Ateeteen maarama Hagayyaa jechuun immoo Gindi hiikoo yookiin Ateetee midhaanii jedhama. Gosti ateetee kun yeroo ji’a Hagayyaa keessa yeroo qotee-bulaan qonnaa raawwwatee, midhaan facaasee, gindii hiikee Ateetee naqee qotiyyootti shaashii mataatti mare eebbisee gadi dhiisudha. Guyyaa kana qote bulaan akka aadaa waaqeffannaa oromootti, marqaan marqamee, farsoon naqamee midhaan

faca'ee jirutti qonnaan bulaan irra deemee farsoo itti dhibaafata; marqaa dhadhaan cuuphee daddarbachuun akkas jedhee eebbisa:

Aramaan gadi margi, midhaan ol-margi!
Lolaan toorairra bu'i, nyaataa ilkaan isaa qabi!
Ilkee nagaadhaan nu soori!
Qilleensaa fi cabbii hamaa midhaan kanarraa qabi.
Waggaa waggaan nu ga'i
Qotiyyoo gateetti jabeessi!
Qotaa hirree jabeessi!

Akka kanaan bakka hundarra deemuun seera dhibaayyuu xumura. Sana booda, bakka dhibaayyuu sana taa'anii nyaatanii dhuganii galu. Guyyaa sana hidda qorii sinbiraa jedhamu mataa qotiyyootti maru; kunis Addoo (shaashii) maraa jedhama. Kunis mallattoo xumura qonnaati; kana hubatee humna godhata. Ayyaanni ateetee kunis, ayyaana sanyii jedhama.

2.6.3 Ateetee Sadaasaa (Maarama Loonii)

Akka Dirribiin (2012:122) ibsetti, gosti ateetee kun bakka tokko tokkotti jaarrii kormaa yookiin gannii loonii jedhama. Ayyaanni kunis ji'a sadaasaa keessa kan kabajamu ateetee looniti. Dallaa loonii bakka duraa irraa jijjiiranii ijaaruun, baala bakkannisaa ykn birbirsaa dallaa irra godhu. Ayyaanni kun bakka tokko tokkotti Ayyaana Birboo jedhama. Wirtuu dallaa keessa birbirsaa sorooroo jabeesanii dhaabu. Inni kun kormoomsaa jedhama. Kormoomsaa sana jala ulmaayyii, Abbayyii, urgeessaa fi aannannoo kaa'u. Dubartiin yeroon dhaqxee marqaa Ateeteef ta'u kormoomsaa jalatti marqiti. Tikseen loon fiddee yeroon yemmuu dhuftu, Abbaan manaa re'ee ykn hoolaa qabatee taa'a. Loon erga galanii booda coqorsa, ulmaayyii fi aannannoo qabatee haadha manaa isaa waliin marqaa ateetee dhadhaa itti naqee farsoo waliin qabatee dallaa seenuudhaan baala sanaan farsoofi dhadhaa akka armaan gadii kana jedhanii eebbisa itti facaafatu:

“Huraa dallaa guutaa, boba'aa bakkee guutaa!
Dheedaa barbadeessaa, dhugaa booressaa!
Kormi cirri ta'i yaabii qabadhu!
Rimaan haphee ta'ii itti qabadhu!
Ijji hamaan, ijji goomataan isin hin argiin!”

Jechuun itti facaasee eebbisa. Sana booda horii qophoofte sana qala. Balbala mooraa irratti. Dhiiga sana bitaafi mirga karraa xuqsiisa. Gogaan horii qalamee immoo, cicitee

mataa loonitti marama. Sanabooda wanta qophaa'e nyaatanii dhuganii halkan waarii galu, kan hafes fudhatanii galu.

Gama biroon immoo, akka yaada Iteenash (2009) waraqaa qorannoo irratti ibsitetti, haala kadhannaafi kaayyoo isaa irratti hundaa'ee ateeteen bakka saditti qoodama: Ateetee deessuu, ateetee looniifi ateetee (haadha duulaa) ajjeesaa jedhamu. Ateetee deessuun ilmoo godhachuufi godhachuu dhabuudhaan kan bulfatamuudha. Kan ilmoo godhatte waaqaf galata galchuufi akka ilmoon ishee guddattu kadhachuudha. Dhabduun immoo akka ilmoo argattu kadhatti, dubartoonni kaanis ni kadhatuuf. Ateeteen loonii immoo hormaatan kan walqabateedha. Jaaloo dhaabanii (marqaa marqanii) dallaa loonii keessatti ol geessuun loon faarsanii, ateetes faarsanii, loon nuuf horsiisi, jabbilee jala nuuf guddisi jechuun jeekarani kadhatu. Ateeteen haadha duulaa immoo ajjeesaa бага оofkalchite; бага аббаа mirgaa taasifte jechuun kan kadhataniifidha. Kanas ajjeesaan kan facaafatu yoo ta'u, sirna isaa dubartootatu miidhaksa.

2.7 Sirna Kabaja Ayyaana Ateetee

Ateeteen ayyaana qe'eefi maatii duukaa buutee eegdu ta'uu armaan olitti ibsamee jira. Ayyaanni ateetee ayyaana dubartootaan kabajamu yoo ta'ellee, kabaja ayyaana ateetee kanarratti namootni qooda fudhatan hedduudha. Isaaniis: dubartoota, ijoollee, abbaa warraafi keessummoota oollaati. Akka Alamuun (2012) ibsetti, Ayyaana ateetee haala lamaan bulfatan. Tokko, dubartoonni warra hangafaa hunduu warra hangafaatti walgahanii iddoo tokkotti facaafatu. Lammaffaan, dubartoonni hunduu kophaa kophaa mana mana ofiitti facaafatu. Yeroo kana haati warraa ilmaan ishee kan dubartii waliin facaafatti. Akka maanguddoota irraa odeeffannoo argannetti sirna kabaja ayyaana ateetee irratti hirmaachuu warri danda'an nama ayyaana ateetee godhatee beeku, nama qaalicha ofiitii kenne, beerraniifi jaarsa akka ta'e dubbatu.

Dubartoonni badii sa'aafi namaa irraa ooluuf ayyaaneffatu. Akka Alamuun (2012) ibsetti, dubartoonni ayyaana ateetee kana kan godhatan waggaa lamatti yeroo tokko yoo ta'u, birraa keessa Fulbaana gara dhumaa, Arfaasaa keessaafi Amajjii walakkaa akka kabajamu ibseera. Waqtiin ayyaanni ateetee itti kennamu kun harki caalmaan walitti dhiheenya yoo qabaatellee, kitaabilee adda addaa keessatti yeroon kabaja ayyaana ateetee kun garaagarummaa ni qaba.

Haala yeroo facaafannaa Ateeteerratti yaadota garaagaraatu jiru. Kanneen keessaa Maatiin (2006:237), Ateeten ayyaana dubartii ta'uu eeruun waggaa lamatti altokko Birraa yookaan arfaasaa keessa akka ayyaaneffatamu ibsameera. Karaa biraatiin ammoo, Jeylan 2004: 11) waa'ee facaafannaa Ateetee akkaataa itti aanu kanatti lafa kaaha.

As I well know it's [Atete's] practice in southern Oromia now, the timing of the festival is not fixed as such. Whenever natural disasters fall, women gather and perform the ritual. Without any fixed timing the Oromo women used to practice Atete as of stringing their solidarity and as a tool to counter atrocities stage against them by men.

Iddoo tokko tokkootti kan akka fakkeenyaaf shawaa bahaafi lixaatti ammoo Ateeten kan facaafatamu ji'a waxabajjii, qaammee fi masqalaatti. Yeroo Ateeten itti facaafatan sadii haata'an malee, dubartiin tokko sirna Ayyaana Ateetee kan kabajju yookaan kan facaafattu waggaatti si'a tokko qofaadha.

Akka Maatiin (2006:330) ibsetti, sirni Ayyaana Ateetee waggaa lamatti altokko baatii Fulbaanaa gara dhumaa keessa dhahaa dhoofsifachuun guyyaa kibxataa, kamisa yookiin sanbata facaafatu. Dirribiinis (2012:120) ibsetti, ayyaanni ateetee waggaatti si'a tokko ji'a amajjii keessa kan dubartoonni facaafataniidha. Gama biroon ammoo, akka odeeffannoo argachuuf yaaletti sirni kabaja Ayyaana Ateetee baatii Fulbaanaa, Muddee, Guraandhala, Bitootessa, Eebilaafi Waxabajjii ta'uu dubbatu. Yeroo facaafannaa Ayyaana Ateetee kanarratti garaagarummaan xiqqoon yoo jiraatelleen kaayyoon isaa wal fakkaataadha.

Jaatanii ateetee bulfannaa sadarkaa sadii qaba. Isaaniis: bulfannaan dura, bulfannaafi bulfannaan booda waan raawwatamu of keessatti hammata. Jaatanii duraa keessatti ayyaanichaaf waan barbaachisan qopheessan. Jalqaba ateetee bulfachuuf horii qaban keessaa goromsa tokko kennu; goromsi kunis goromsa ateeteeti. Horii ateetee hin gurguran, hin qalan, hin geeddaran. Goromsi ateetee yeroo dhaltes hanga aannan ishee kufamee si'a shan raafamutti namatti hin kennan. Jaatanii bulfannaa galgala haati warra wandaboo uffattee, okoleefi siiqqee waddeessaa qabattee sirna ateetee bulfannaa sana qajeelchitu waliin malkaa buuti. Okoleetti bishaan waraabanii baala ambaltaa yookiin baala jajjabaa qarree lagaarraa buqqisanii deebi'an. Yeroo kanas:

“Yaa ambalaa fooloo
Fooliikee yaa aayyoo.” Jechaa gara qe’eetti deebi’an.

Qe’ee gaafa gahanis marga jiidhaa baala ambalaa yookiin baala mi’eessaa, qunniifi masarata bakka Qorxiifi sabaroon jiran borootti irreeffatan. Achiin booda marqaa qopheessuu jalqaban. Sadarkaa dhumaa kan facaafannaan boodaa sirni dhangaa nyaachuufi dhuguu itti fufuudha.

Walumaa galatti, sirna kabaja ayyaana ateetee kana keessatti garaagarummaan muraasni kanneen akk: adeemsa itti raawwatu, hirmaatota sirnichaa, yoomessafi kkf irratti jiraatuyyuu, jalqaba dubartoonni wantoota barbaachisan kana erga qopheeffatanii booda guyyaa kabaja ayyaana kanaa eebban akkas jechuun haati ateetee eebbifatti, “Toli! Toli! Fayyaafi nagaan naaf kenni, lubbuun na dheeressi! Ijoollee koo waliin nagaan na jiraachisi! Sa’aa nama koo tiksi! Waggaa waggaan nagaan na ga’i!” jettee ijoollee ofiitti akka hangafaa quxusuutti ateetee facaafatti. Warra shamarraniifi dubartii morma tuqsiifti. Ijoollee dhiiraa ammo adda tuqsiifti. Eebbi haati eebbiftu dhiiraaf “Adda gootaa baasii! Adda jabaadhu! Addi kee adda leencaa haa ta’u! Addi kee akka aduu addunyaatti haa ifu!” jechuun eebbisti. Dubartiif immoo, “Hori! Nagaafi fayyaa argadhu! Lubbuu dheeradhu! jettee eebbisti. Ijoolleen, jabboonni kee nagaan sii haa guddatan! Boroon kee aannaniifi dammaan haa guutamu! jechuun eebbifti. Sana booda warra ateetee facaafatan mara ofirraa calqabdee coqorsaafi ulmaayii kan ittiin ateetee naqxe sana hirtee waliin geessi. Coqorsi dubartootaf yoo kennamu, ulmaayiin dhiiraaf kennama. Coqorsa mataatti suqqatti. Kana jechuun eebba fudhachuu ateetee naqachuu agarsiisuudha. Kana booda farsoo docc oo keessa jiru dhandhamachuufi abbaan warraa marqaa, dhangaa qophaa’e waliin nyaachuun eebbisu (Dirribii, 2012:124-125).

2.8 Meeshaalee Ayyaana Ateeteefi Dhangaa Qophaa’u

Ayyaana ateetee kennachuuf meeshaaleen barbaachisan hedduudha. Meeshaalee ayyaana ateetee kennachuuf barbaachisan kana karaalee adda addaan ilaalu dandeenya. Tokko, meeshaalee dhangaa itti qopheessan kanneen akka: gundoo, gingilchaa, gaawwaafi sunsuma dha. Yaaduma kana Alamuu (Duukaa Oromoo, 2012) irratti akka ibsetti, miini ayyaana ateeteetii oolu haaraafi lakkoofsi isaanii lama lama ta’uu qaba. Isaaniis: gundoo, gingilchaa, dhakaa daakuufi eelee biddeenaa waamuun ni dandaa’ama. Lammaffaan, dhangaa ateetee kennachuuf barbaachisan kanneen akka: farsoo, dhadhaa baksaa, garbuu

marqaa, buna fa'a. Yaada kana Dirribii Damussee (2012:124) irratti yoo ibsu, dhangaan ateetee farsoo Oromoo okkotee jabaatti naqama. Farsoon ateetee biqila garbuu irraa dooccotti naqama. Marqaa nyaatamu okoleetti irbaata waliin qopheessu. Marqaa ateeteef ta'u ammo, coocotti godhanii dhadhaa sunqoon baqsaanii dooccoo sana bira kaa'u. Sadaffaan, meeshaalee faayaa kanneen akka: callee, siiqqee dubartootaa, burree, guftaa, kallacha, jaaloo, sabariitii, qoloo fanaa, qomee qaamaa, balee kuula gurraachaa, marata mataa, dibbeefi kkf dha. Dhumarratti, meeshaaleen battalaa warri jedhaman ayyaana ateetee kennachuu keessatti warri gahee qaban kanneen akka: coqorsaa, marga jiidhaa, birbirsaa fa'a.

Yaaduma kanaan walqabsiisuun, toora interneetii irratti akka ibsametti, Ateeteen ayyaana sanyii fi hormaata qajeelchitu yoo taatu, kan ayyaaneffatus irra caalaa dubartoota. Ayyaanni Ateetee waggaatti al tokko kabajama. Guyyaa ayyaana Ateetee, dubartiin uffata aadaa kan mataa isaa danda'ee, Caaccuu fi Calleen kan jifaarrame uffattee, dhangaa adda ta'e nyaachisuudhan kabajji. Ateeteen yeroo Oromoon dur akka Kuushiiti jiraataa ture (waggoota ca. 5500 dura) jalqabame jedhameeti tilmaamama.

Meeshaaleen ayyaana Oromoo kun ulfaa ayyaana ateetee jedhamuun beekama. Ulfaan meeshaa adda addaa Waaqefataan yeroo waaqa kadhatu ayyaantuun yeroo ayyaana qajeelfatufi ayyaaneffatu ittiin waaqa kadhatuudha. Ulfaan ayyaanaa kun wanna hedduu of keessaa qaba. Isaanisi caaccuu, callee, kallacha, Bokkuu, Eeboo, Nagaarita, dhagaa muudaafi kan kana fakkaataniidha.

Caaccuu yeroo hunda dubartiitu ardaa qabatee ardaa jilaatti ba'a. Akka Dirribii (2012:107) ibsutti caaccuun kallacha dubartii jechuun ni danda'ama. Caaccuun faaya kabaja dubartii Oromooti caaccuun gogaa goromsaa irraa elellaa sagal sagaliin tarree galee tolfama. Caaccuun eebbaf malee abaarsaaf hin bahu. Dubartoonni caaccuu qabatanii, siiqqee qabatanii; araara, nagaa rooba, fayyaa, hormaatafi k.k.f nuuf kenni jedhanii waaqa kadhatu. Caaccuun mallattoo araaraati jedha. Haati caaccuu siiqqee qabattee warraaana gidduullee yoo seente warraaanni ni dhaabata. Haati caaccuu dubartii ilmi gadoometu qabata. Kanumatti dabaluun akka Hayiluu (1997:92) ibsutti "caaccuu jechuun teeppha qalloofi elellaa sagaliin hodhamee bareedee kan dubartiin qabattuudha"

jedha. Kanaaf caaccuun ardaa jilaatti erga bahee, waaqaan erga kadhatamee meeshaa ulfaa ayyaanaa jechuu dandeenya.

Yaaduma kana deeggaruun Alamaayyoo (2007:222) yoo ibsu, “Caacuu Illillaa bishaan keessaa guuramerraa gogaa Roobitti kandiramuudha. Meeshaan hoodaa kun jiidhafi dhaloota kan ibsuudha.” Kanaaf caaccuun meeshaa hoodaa Ayyaantuun Oromoo itti gargaaramuudha.

Calleen faaya dubartii ta’ee kan yeroo jila adda addaa dhaqan hidhatanii waaqa kadhataniidha. Akka yenee’alem (2001:105) ibsututti “caaccuun bifa diimaafi adiirraa kan hojatamuudha.” jetti kanaaf, caaccuun faaya dubartiin Oromoo ta’ee kan dubartoonni dhalaafi horii naaf kenni jedhanii waaqa kadhatuun. Kun ammoo, tuuta firii callee walitti makamanii sanatti fakkeessiinu horsiisi jedhanii kadhatu jechuudha. Dhimma kana Dirribii (2012:8) yoo ibsu. “Calleen akkuma caacuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu (godhatu) ilaaludhaan Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee dhalaanfi horiin caaccessi jedhanii kadhatu” jedha. Kanaaf calleen faaya guyyaa ayyaanaati malee amuriidhaan daangeffamee kan hidhatamuu miti. Waan kana ta’eef faaya dubartiin Oromoo kamiyyuu kan hidhachuu dandeessu.

Siiqqeen sirnoota jila adda addaa keessatti kanneen akka buttaa qaluu ayyaana irreechaa irratti kan dubartiin qabattuudha. Waan kana ta’eef siiqqeen meeshaalee ayyaanaati jechuu dandeenya. Akka Alamaayyoo (2007) jedhutti, “Guyyaa warri dhiiraa horooroo qabatanii jilaaf socho’an beerri siiqqee qabattee wajjin sochooti. Kanaaf, ulfinni bokkuuf, kallachaafi caaccuuf kennamu siiqqeefis haaluma wal fakkaatuun kan mul’atuudha” jedha.

Siiqqeen meeshaalee ulfoo ateetee keessaa isa tokko ta’uu danda’a. akkuma dhiirri bokkuu qabatu dubartiin ammoo siiqqee qabatti jechuudha. Kanumatti dabaluun, Dirribiin (2012:158) “Siiqqee seera garagaraa kan mirga dubartii kabachiisuuf bahan mul’isuufi dhugoomsuuf oolti. Murtii Oromoo Arsii keessatti; hayyichi alangeen yoo muru, bakkichi bokkuun yoo muru, dubartiin ammoo siiqqeen murti” jedha. Kanaaf,

meeshaaleen ulfoo ayyaanaa kun mirga dubartiis bifa qixa ta'een kan eeguudha. Dubartii siiqqee of harkaa qabdu fuuldura qaxxaamuruun safuudha.

2.9 Gahee Ateeteen Gama Siyaasaan Mirga Dubartootaa Kabachiisuu keessatti

Qabu

Sirni bulchiinsaa jireenya ilmaan namaatif guddaa barbaachisaadha. Bakka seerri bulchiinsaa qajeelan uummanni ittiin of bulchu hin jirretti bilisummaan, nagaafi tokkummaan misoomanii jiraachuun hin dandaa'amu. Saboota yeroo dheeraadhaa kaasanii seera ofii tumatanii ittiin bulaa turan keessaa tokko uummata Oromooti.

Akka Dirribiin (2012:201) ibsetti, Uummanni Oromoo buulchiinsa haalaan adda adda ta'e sadiin buleera. Isaaniis: Sirna bulchiinsa dubartii (haadhaa), sirna bulchiinsa Gadaafi sirna bulchiinsa alagaati.

Uummanni Oromoo seenaa ofii argaa dhageettiin akka dabarsaa dhufetti sirni bulchiinsa dubartii mootota shaniin gaggeeffachaa turuu ragaaleen tokko tokko ni ibsu. Mootonni dubartii shanan kanneen jedhamanis kanneen armaan gadiiti. Isaaniis:-

- Mootittii Maccaa- Haadha Sonkoroo
- Mootittii Tuulamaafi Karrayyuu- Akkoo Manooyyee
- Mootittii Ituu-Humbaanaa- Mootee Qorkee
- Mootittii Booranaa- Haadha Abanooyyee

Gama biroon, Oromoon Gujii dubartoonni afur walitti aansanii biyya bulchaa turan jedhu. Isaaniis:-

- Akkoo Qarooyyee, Garooyyee
- Akkoo Lasii Lasooyyee
- Akkoo Qadhoo Qasooyyeefi
- Akkoo Manooyyee jedhamu.

Akkuma argaa dhageettii uummata Oromooti dubartoonni biyya bulchaa turuu irraa hubanna. Haaluma kanaan dubartoonni kallattiin qooda keessatti yoo hin fudhanne illeen yeroo ammaa kanas gahee mataa ishee bahaa jirti. Fakkeenyaaf, yeroo dhiirri duula deemu gorsa cimaafi eebbistee akka mirgaan galu jajjabeessiti. Kana malees, Sirna Gadaa

keessatti dubartoonni caaccuu baattee siiqqee qabachuun fuldura kan deemtuufi qooda qabachuu agarsiisa. Ateetee keessattis, kan fayyummaa maatii, nageenya, hormaatafi itti gaafatummaan maatii hooggantu dubartoota.

Atete is one of the most important and show the thinking ability of Oromo society. It has both political and religious values. It show as Oromo people think about equality of women even political role of women in Oromo society which is almost similar to modern human right unlike traditional right of men (Asmarom Legesse, 1973)

Akka yaada kanaatti, ateeteen baay'ee barbaachisaafi dandeettii yaaduu uummata Oromoo kan agarsiisuudha. Kunis siyaasaafi amantaa keessatti kan gatii qabu ta'u, akkuma mirga dhala nama ammayyaatti dubartoonni siyaasa keessatti dubartoonni gahee mataa isaanii qabu.

Akka kanaan dubartoonni yeroo ateetee kennatan walitti qabamuudhaan rakkoo gama siyaasaafi hawaasummaan dubartoota keessa jiran mari'achuun akka furamu taasisu.

Ateeteen gochaalee yeroo murtaa'aa tokko keessatti raawwatu yoo ta'u, fuulleetti kan hin dubbatamneefi ofirraa dhiibuu kan hin dandeenye kan fedhii keessoofi hawaasa isaanii gammachiisuf gocha raawwatamuudha. Ateeteen meeshaa rakkoo ittiin furan yoo ta'u, dhalootan murteessuu kan hin dandeenyeedha.

Akka Dirribiin (2012:202) ibsetti, yeroo dheeraa booda dhiibbaa dhiirti akka paartiitti gurmaa'ee godheen aangoon bulchiinsa dubartootaa irraa fudhatamee harka dhiiraa seene. Dhiirtis aangoon kun akka harkaa hin baaneef humnaan, mammaaksan fayyadamee dubartii akka dadhabduufi wallaaltutti ilaalee aangoo qabannarraa fageesse. Gochi kun seenaa uummata Oromoo qofa osoo hin taane wanta addunyaa guutuurratti raawwateedha.

2.10 Ogafaan

Ogafaan gosa gurguddoo 'foklore' keessaa isa tokkoodha. Dhalli namaa jireenya isaa gaggeessuufi fooyyeessuuf qabsoo godhe keessatti qabeenya hedduu horateera. Adeemsa kana keessatti ammo ogummaafi beekumsa bal'aa argateera. Aadaa, duudhaa, seenaa, hambaafi qaroominni har'a mul'atan kun bu'aa hojiiwwan ilma namaati. Qabeenyifi ogummaa dhalli namaa jireenyasaa keessa horate hedduu keessaa tokko ogafaani.

Fiqaadee (1991:11) maalummaa ogafaanii yoo ibsu, afaaniin kan darbu ta'ee, wantoota afaaniin himaman sirba jaalalaa, sirba ateetee, mirrisa, faaruu loonii, sheekkoo, mammaaksa, durdurii, hibboo, uruursuu, geerarsaafi kkf akka of keessatti hammatu dubbata. Kanarraa ka'uun, ogafaan yaada, falaasama, aadaafi duudhaa ilma namaa ifa gochuun, himamsa afaanii dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufeedha.

Bukenya (1994:85) waa'ee ogafaanii yoo ibsu, "Oral literature is the heart of a people's way of life. It is the very soul of their culture. As the reservoir of a people's values, it expresses a given society's world view and gives them a spring board from which their day to day existence is propelled" jedha.

Akka yaada kanaatti ogafaan haala jireenya hawaasa tokkoo kan murteessuufi beekumsaa kan fuulduratti hawaasa fuudhee deemuudha. Hawaasni ogafaan isaatin muuxannoo jiruufi jireenyaa, duudhaa, rakkina jireenya keessatti isa muudate ittiin ibsata. Kana malees, muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruufi malli ittiinqaqqabu ogafaanini. Ogafaan aadaa uummata tokkootti lubbuu horee umrii dheeraa akka qabaatu taasisa. Ogafaan kanneen akka: mammaaksaa, hibboo, sirba, geerarsa, jechama, faaruu, tapha ijoollee, baacoo, durdurii fa'a. Ogafaan keessaa faaruu kanaa gaditti ilaalla.

2.10.1 Maalummaa Faaruu

Hayyoonni adda addaa faaruu aadaatiif hiika garaagaraa kennu. Faaruun aadaa kan muuziqaafi haasawa of keessaa qabuudha. Kana jechuun immoo weedduun aadaa dameewwan afwalaloo kan yeroo dheeraaf jiraatu ta'ee, kan argamu, kan baratamu, kan maatiifi garee hawaasaa murtaa'aa biratti bal'inaan argamuudha. Gosa afwalaloo Oromoo bifa walaloon dhiyaatu keessa tokko weedduu (faaruu) yoo ta'u, uummanni Oromoo weedduun akkaataa ittiin haadha, abbaa, lafa, biyya, bifa, fira, hiriya, jaalalleefi lammii isaa faarfatu qaba. Haaluma kanaan weedduu (faaruu) hiika garaagaraatu kennama.

Gama biroon immoo, akka Fedhasaan (2013:51) ibsetti, "Faaruun walaloo aariidhaan guutamee jiruudha". Kunis namni tokko hawaasa keessatti jaalatee dhabuu, waan tokko barbaadee gufuun itti baay'achuu danda'a. Yeroo kana aariidhaan guutamee xiiqiidhaan weeddisuu akka danda'u ibseera.

Faaruuun aadaa gosa ogwalaloo ta'ee, gooroo ogafaan durii kaasee ture. Gammachuun yoo ibsu,

Songs are one of the most way in which the Oromo express their traditions customs, beliefs, rituals, sorrow and joys. And songs are the means by which society expresses its feeling and an emotion, understanding about the past, reacts to the present situation, teaches the new generation and forwards to the coming generation (Gemechu, 2004:8-9).

Akkuma yaada kanarraa hubachuun dandaa'amu weedduu karaa uummanni Oromoo barsiifata, duudhaa, amantaa, sirna waaqeffannaa, gaddaafi gammachuu ittiin ibsatuudha. Akkasumas, faaruun karaa uummanni miiraafi dhageettii, hubannaa yeroo darbee, haala yeroo ammaa, dhaloota haaraa ittiin barsiisuuf dhaloota itti aanutti ittiin dabarsuudha.

Anderzejewski (1985:415) faaruu ateeten walqabsiisee yoo ibsu,

Among religious poems those addressed to Atete deserve special attention. Atete also called Maramis the goddess of fertility worshiped in some regions of Ethiopia by the adherents of the traditional Oromo religion. Lavish praises are bestowed on her and help if they are barren, this is essentially women's poetry sung specially by relatives and friends at the time of labour.

Akka yaada barreeffama kanaatti faaruun amantii Oromoo kan calaqqisiisu akka ta'eefi achi keessatti jajuun, galatniifi kadhanni kan dhiyaatu "Maaram" kan jedhamtuuf akka ta'e ni addeessa.

Akkasumas, faaruun gocha yookiin oolmaafi dandeettii "Maaram" wajjiin kan walqabateedha. Maaram kan jedhamtu kun bakka hundatti kan argamtu, dubartoota da'umsarratti gargaaruuf mana tokkorraa gara mana biraatti deddeemudhaan kan gargaartuudha. Dhugeeffannaa kanarraa kan ka'e, dubartoonni ateetee faarsu. Yaada kana deeggaruun Dirribiin (2009:81) waaqa mana, ijoollee, looniifi jireenya gaarii nagaa waliin isaanii kenne galateeffataa, maaram ayyaana dubartii, looniifi deessuu faarsaa; sirbaa oolanii bulu jedhu.

Kanaafuu, afwalaloon bifa walalootin dhiyaatan keessaa faaruu gosa adda addaa kan akka faaruu ateetee, gootaa, waaqa, dacheefi loonii ni argamu.

2.10.2 Faayidaa Faaruun

Faaruun damee afwalaloo ta'ee, kan hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti waan isa muudate ittiin ibsatuudha. Kana jechuun hawaasni tokko jireenya guyyuu gaggeeffatu keessatti gaddaafi gammachuu, jibbaafi jaalala, abdiifi hawwii, hiyyummaafi badhaadhina, gabrummaafi bilisummaa, obsaafi ilaalcha ofii qabu karaa ittiin ibsatuudha. Kanaafuu, dhimma jireenya isaa guyyaa, guyyaan weedduuwwan garaagaraa kan ergaa hedduu of keessatti haammatanitti fayyadamuun ibsata. Faaruun dalagaa keenya guyyaa, guyyaa keessatti faayidaa guddaa kan qabu ta'ee, isatti gargaaramnee fedhii waan tokko irratti qabnu kan ibsannu yoo ta'u, Finnegan(1976:242), yeroo hojii hojjennu, jaalanu, daa'imni dhalatu, akkasumas yeroo du'aas ni faarsina jechuun faayidaa weedduu ibsiti. Kunimmoo, faaruun haala garaagaraa keessatti sochii namoonni jireenya isaanii gaggeessuf godhan keessatti faaruun dhiibbaa geessisuu ni danda'a.

Dabalataanis, Iristeen(2012:18) Nagarii waabeffachuun faayidaa weedduu yoo ibsitu, “Weedduun/Faaruun ni barsiisa, nigorsa,nigootomsa, aadaa, duudhaa, dhugeeffannaafi falaasaama abbootii dhaloonni haaraan akka hubatan godha” jechuun ibsitee jirti. Oromoon karaa weedduu isaatiin wanti inni hin ibsanne hinjiru. Dhimmoota adda addaa irratti yaada kennuufis ta'e tajaajila adda addaa itti ba'uufis. Yaada kana Finnegan (1970:270) yoo ibsitu, “Songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda and to reflect and mould public opinion” jetti. Kana jechuun weedduun dhimma yeroon walqabate, dhiibbaa siyaasaa, kaka'uumsaafi ilaalcha hawaasaa ibsuuf kan fayyaduudha.

2.11 Yaaxxinaalee Qorannoo Kun Bu'ureeffate

Qorannoo tokko gaggeessuuf yaaxxinni itti gargaaramanii qorannoo sana gaggeessan murteessadha. Yaaxxinoonni qorannoon tokko bu'ureeffachuu danda'u kanneen akka: haalawaa (contextual), caasessummaa (structuralism), bifeessummaa (formalism), faayideessummaa (functionalism), xiinxala sammuu (psychoanalysis), seenaa deebisanii ijaaruu (historical reconstruction), seenawaa maddaawaa (diffusionist theory or historical geographics) fa'a hammata. Kanumarraa ka'uudhaan yaaxxinni qorannoo kana keessatti dhimma itti ba'ame yaaxxina haalawaafi faayideessummaati.

Qorannoon kun yaaxxinaalee jiran keessaa haalessuu kan bu'ureeffateedha. Haalessuun saayinsiilee hawaasaa, keessumaa antiroopolojii, xiinqooqa, bifa hawaasummaa, xiinsammuufi soosoloojiitin marsanii dhiyaatan irratti xiyyeeffata. Gosa fookloorii haala naannoo marsee jirurraa adda baasanii, qooqa, amala, waliigaltee, himiinsaafi raawwii qorachuun bifa sadummaa haalaarratti xiyyeeffachuun isaanii jechoota akka gocha waliigaltee, qabiyyee, haala gosoota waliigaltee aadaawaa, dhugaa murtaa'aa aartawaafi deemsa waliigaltee irratti xiyyeeffatamee kan gaggeeffameedha.

Gama biroonimmoo, yaaxxinni faayideessummaa kun fayyadamni afaanii kan hawaasni yoomessa adeemsa sirna ayyaana ateetee keessatti dhimma itti bahu qaaccessuuf gargaara. Hayyoonni yaaxxina faayideessummaa deeggaruun Sims fi Stephens (2005:174-175) yoo ibsan, yaaxxinni kun fookloorii hawaasa tokkoo hawaasa sanaaf faayidaa maalii akka qabu keessatti kan ilaaluudha. Akka hayyuu kanaatti fookilooriin faayidaalee akka: barsiisuu, aadaa kunuunsuu, jijjiirama amalaa fiduu, tokkummaa hawaasaa cimsuufi k.k.f fa'a. Qabata kanaan qorataan kunis yaaxxina kana fayyadamee yoomessa adeemsa sirna ayyaana ateetee qaacceseera.

Walumaa galatti qorannoon tokko yaaxxinoota gargaaraa bu'ureeffachuu danda'a. kanneen keessaa adeemsi sirna ayyaana ateetee kana yaaxxinoota armaan olii kana lamaanitti gargaaramuun haala naannoo keessatti argamaniifi faayidaalee isaa qaaccessuun dhimma itti bahameera.

2.12 Sakatta'a Qorannoo Walfakkii

Akka Iteenash W/Rufaa'el (2009) mata duree, "Seccaatii Qabiyyee Walaloo Ateetee Godina Wallagaa Aanaa Laaloo Assaabii" jedhurratti qorannoo digrii duraa guuttachuuf gaggeessiteen walfakkeenyi qorannoo kana waliin qabu, ateeteen ayyaana dubartiin kabajuufi itti walgeessee waaqa kadhattuudha. Kunis haala kadhannaafi kaayyoosaa irratti hundaa'ee: ateetee deessuu, ateetee looniifi ateetee haadha duulaa jechuun bakka sadiitti qooddee jirti. Sadan isaanituu dubartoonni ollaa walga'aniit jeekarani nyaachaa, dhugaafi ateetee faarsaa bulu jechuun ibsitee jirti. Garaagarummaan qorannoo kanaa meeshaalee ayyaana ateetee keessatti barbaachisuufi hirmaatota sirna ateetee kana irratti

argaman dubartoota qofa osoo hin taane keessummoonni, warri dhiiraas, akkasumas kara qajeelchaan (qajeelchituun) irratti hirmaachuu fa'a.

Misiraach Geetaachoo (2012) irratti, Kabaja ayyaana Gannii Facaasuu (ateetee loonii) jedhu keessatti, Oromoon akkuma loon horsiisuun beekamu loon isaa ni jaalata. Walfakkeenya, ayyaana ateetee keessatti ayyaanni Ganni kunis ayyaana horiidhaf birraa keessa ji'a sadaasaa keessa ayyaaneffatamu yoo ta'u, ayyaanni kun horii isaanii horsiisee guddisuu, nageenya, gammachuun jiraachuuf sanyiifi dhaltiin akka qajeeluuf waaqayyoon kan ittiin galateeffatan ta'uudha. Garaagarummaan qorannoo kanaa, ateetee loonii qofarratti kan xiyyeeffatte yoo ta'u, meeshaalee ayyaanicha irratti dhihaatan, adeemsi kabaja sirnichaa, hirmaattota irrattiifi facaafannaa ayyaana ateetee kanaa ayyaana looniif qofa akka kabajamu ibsuusaati.

Walumaa galatti, qorannoowwan kunneen digrii tokkoffaa guuttachuuf qorannoowwan gaggeeffaman yoo ta'u, dhimmoota ateetee of keessaa haa qabaatan malee gadi fageenyaan hin kaafamne.

Gama biroon, qorannoon digrii lammaffaa ilaalchisee Ateetee irratti qorannoon gaggeeffame kallattiin kan hin jirre yoo ta'ellee, mata duree qorannoo kanaan walitti dhefeenya qaban ilaaluuf yaaleera. Muhaammad Jamaal (2015:11) mata duree qorannoo "Qaaccessa Raawwii Sirna Hooda Oromoo Arsii" jedhu keessatti yoo kaasu, sirni ateetee dubartoonni Arsii yeroo qanaafaan jirtu yoo dhannamte, waraanni yoo hammaate, yeroo beellifi caamni hammaate malkaafi tulluutti bahuun sirna taasifamuudha. Kana malees, ateeteen Arsii yeroo ayyaanni adda addaa, yeroo raawwii sirna hoodeffannaa sadarkaa aanaafi naannoo birootti kabajamu meeshaa aadaa isaanii sinqee, bonkoofi waan sirnichaaf barbaachisu kan biroo hunda qabatanii eddoo sanatti argamanii sirnicha gaggeessuu kan jedhu mata duree qorannoo koo waliin walfakkeessa.

Dubartiin qanaafaan osoo jirtuu namni dhaane itti ililfachuun abbaa ishee qanaafaan jirtu dhaane sana akka yakka isaa baafatu taasifama. Kun akkuma balleessaa isaatti addaa addummaa qaba. Kunis qarshii osoo hin taane nama sana irraa horiin akka qalamu dubartoota saddeetifi dhiirota sirna aadaa kanaaf qophaa'an namoota saddeetif murtaa'ee qalama. Qorannoo kiyyaan wanti qorannoo kana wal fakkeessuu dubartiin ayyaana

ateetee kennate kabaja hawaasa biraa qabaachuu isheeti. Garaagarummaan qorannoo koo waliin qabu ilaalchisee kallattiin ayyaana ateetee irratti kan hin xiyyeeffanne waan ta'eef, adeemsa sirna ayyaana ateetee, yoomessa ayyaanichaa, hirmaattota, waqtii sirnichaafi weedduu ateetee kan hin hammannee ta'uusaati.

Imaanaa Bayyanaa (2007), qorannoo “Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaarratti” taasiseen, amantiin duudhaa Oromoo waaqeffannaafi faaruun isaa bifa ogafaanitiin dhaloota irraa dhalootatti darbuun falaasama amantiifi beekumsa oromoo mul'isaa turaniiru. Akkatuma kanaan qorataan kun dhimmoota amanti duudhaafi hawaasummaa, waaqaafi waaqeffannaa, akkasumas, ayyaanefannaalee Oromoo amanti duudhaa Oromoo naannoo shawaa ilaaluuf yaalee jira. Dhimma duudhaa Oromoo irratti xiyyeeffachuu isaafi faaruu muraasa qacceessuurratti walfakkaata. Garaagarummaan qorannoo kanaa weedduu muraasaan alatti adeemsa sirna ayyaanichaa keessatti meeshaaleen, hirmaattonni, waqtiin, barbaachisummaan ayyaanichaafi dhangaaleen ayyaanicha keessatti barbaachisan guutummaatti hin ilaallamne.

Walumaa galatti, qorannoowwan sadarkaa digirii jalqabaafi lammaffaa keessatti qorataman sirna ayyaana ateetee keessatti dhimmoota ka'uu qaban irratti xiyyeeffannoo barbaachisaa ta'e irratti kennuun qorannoo hin gaggeeffamne

BOQONNAA SADII: Malleen Qorannichaa

3.1 Mala Qorannich

Mata dureen kun tooftaalee qorannichaafi mala qorannicha waliin walqabatan kanneen akka adeemsa qorannoo, madda odeeffannoo, iddattoo, mala odeeffannoowwan ittiin funaannaman, mala odeeffannoon ittiin qaacceffamufi kkf of keessatti hammata. Wantoonni armaan olitti tuqaman kunis bal'inaan armaan gaditti ibsamaniiru.

Akkuma boqonnaa tokkoffaa keessatti ibsamuuf yaalametti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni guddaan Adeemsa Sirna Ayyaana Ateetee Oromoo Aanaa Warra Jaarsoo qaaccessuudha. Adeemsi Sirna Ayyaana Ateetee kun hawaasa keessatti waan argamanuuf adeemsa sirna ayyaana ateetee karaa adda addaan qaaccessuuf nugargaara. Ragaa argatanii ergaa, sirnaafi hiika isaanii qaaccessuufimmoo hawaasa irraa odeeffannoo argachuufi sirnicha irratti argamanii ilaaluufi qorachuun barbaachisaadha. Qorannoon kunis aadaa hawaasaa waliin walqabata.

Qorannoon aadaa hawaasaa waliin walqabatu gaggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuun barbaachisaadha (Dastaa, 2013:30). Sababni isaa qorataan kallattiin hawaasa bira deemee daawwachuun qorata. Kunis hir'ina muul'achuu danda'u hir'isuu irratti mala gaarii ta'a. Kaayyoon qorannoo aadaa hawaasaa Dastaa (2013:31) irratti Spradel (1979) wabeeffachuun yoo ibsu, "The goal of ethnographic research to understand another way of life from the native point of view" jedha. Asirraa wanti hubannu kaayyoon qorannoo kanaa haala jireenya hawaasa tokkoo kallattiin itti siiqanii hubachuudha. Kunimmoo, odeeffannoo kallattiin hawaasicha keessa galuun waan funaannameef odeeffannoo argame gadi fageenyaan xiinxalanii ibsuun waan duraan hin beekne ifa baasee kan namatti mul'isuudha.

Qorannoon gaggeeffame kun 'Qorannoo Aadaa Hawaasaa' jalatti yoo ramadamu, qorannoon gosa akkanaa waan jiruufi jireenya dhala namaa keessa jiru (amantaa, ilaalcha, hawaasummaa, diinagdee) hubachuun xiinxaluudha. Haaluma kanaan qorataan kunis ragaalee bifa daawwannaan gaafachuun, yaadannoo qabachuufi waraabuun ragaalee funaannaman gadi fageenyaan xiinxaleera.

3.2 Madda Odeeffannoo

Qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo ta'anii kan odeeffannoon irraa funaanname hawaasa aanaa Warra Jaarsoo keessa jiraatan keessaa maanguddootafi hawwan dhimma kana gadi fageenyaan beekaniidha.

3.3 Iddattoo

Qorataan odeeffannoo funaanuuf iddattoo filachuun hin oolu. Iddattoon bakka qorataan odeeffannoo irraa walitti qabatuudha. Dastaan(2013:132) Trochim (2006) wabeeffachuun hiika iddattoo yoo lafa kaa'u, "Sampling is the process of selecting units (e.g people, organization) from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our result back to the population from which they were choose." Akka yaada kanaatti iddattoo filachuun adeemsa jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaaf namoota yookiin qaamota jamaa sana fudhatanii itti fayyadamuudha.

Iddattoo filachuun kan barbaachiseef, yeroo, maallaqa, humna namaafi kkf qusachuuf yaaddameeti. Haaluma kanaan namni qorannoo gaggeessu tokko tooftaalee adda addaatti gargaaramuu danda'a. Tooftaalee kunniinis akkaataa qorannicha waliin deemuu danda'anitti ilaallamanii kan qoratichaan filatamaniidha. Maloota kana keessatti iddattoo hedduu fayyadamuurra iddattoo dhimma qorannoon irratti gaggeeffamu waliin walitti dhufeenya cimaa qaban muraasarraa odeeffannoo gahaa ta'e funaanuu irratti xiyyeeffata.

3.3.1 Iddattoo Darbaa Dabarsaa

Odeeffannoo fudhatama qabuufi qabatamaa ta'e argachuuf iddattoowwan of eeggannoon filachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, malli iddattoon qorannichaa ittiin filatame iddattoo darbaa dabarsaadha. Mala iddattoo kanaa Addunyaa (2011:67-68) Denscombe (2007) wabeeffachuun yoo ibsu, "With snowballing, the sample emerges through a process of reference from one person to the next," jedha. Kana jechuun, malli darbaa dabarsaa kun adeemsa namni odeeffannoo kenne tokko namoota biroo dhimma sana beekaan eeruuti.

Barbaachisummaa iddattoo darbaa dabarsaa Addunyaan (2011:68) Berg (2001) wabeeffachuun yoo ibsu, "Snowball is sometimes the best way to locate subjects with certain attributes or characteristics necessary in a study. Snowball samples are

particularly popular among researchers interested in studying various classes of deviance sensitive topics, or difficult to reach population.”

Kanaafuu, namoota qorannichaaf odeeffannoo barbaachisu kennan iyyaafachuun, itti guuta odeeffannoo argameetif namichi kenne sun kan biraas akka eeru taasisuudha. Darbaa dabarsaa kan jedhameefis odeeffannoo dabalataaf deebistoota kanneen biroo eeruun waan gaggeeffamuufi.

Haaluma kanaan, malli iddattoo qorannichaa itti filatame iddattoo darbaa dabarsaati. Malli kun irra caalaa kan filatameef namoota sirna kabaja ayyaana ateeteefi weedduu ateetee beekan ofii waan hin beekneef namoota ateetee kennataniifi odeeffannoo bal’aa kennuu danda’an kan argatu mala kanaan waan ta’eef filate.

Namoota aanaa kana keessa jiran hundarraa odeeffannoo funaanuufi qaaccessuun waan ulfaatuuf namoota sirna kabaja ayyaana ateeteefi weedduu ateetee irratti beekumsa qaban namoota sagal fudhatee qorannoo irratti gaggeesse. Tokko tokkoon namoota kanaas bira ga’uun odeeffannoon kan irraa funaanname mala darbaa dabarsaati. Jalqaba nama ateetee kennatee beeku bira deemame. Sana booda nama ayyaana ateetee karaa qajeelchu eeruun darbaa dabarsaan qorannoo kanaaf akka odeeffannoo argatu taasifame. Haaluma kanaan odeeffannoo argame walbira qabuun qaaceffame.

3.4 Mala Odeeffannoowwan Ittiin Funaannaman

Odeeffannoo funaanuuf malli itti gargaaramnu baay’eetu jira. Malli qorataan kun itti fayyadame mala qorannoo akkamtaati. Malleen odeeffannoo qorannoo akkamtaa gaggeessuuf oolan irratti Dastaan (2002:230) Marietsefi Marieta (2000) wabeeffachuudhan yoo ibsu, “Qorannoo akkamtaa (bu’ura) gaggeessuuf odeeffannoo kan funaannu daawwannaa, af-gaaffii, dookimantii kan sakatta’uufi meeshaalee suur-sagalee fa’atti deeggaramuudhaani” jechuun ibsa.

Addunyaa (2011:16) mala odeeffannoon ittiin guuramu keessaa af-gaaffii, daawwannaa, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta’a dookimantii fayyadamuun akka dandaa’amu addeesseera. Kanuma irraa bu’ura godhachuun qorannoo kana keessatti odeeffannoon funaanname daawwannaa, af-gaaffiifi meeshaalee suur-sagaleetti dhimma bahuun qorannoo isaa qoratichi gaggeesera.

3.4.1 Daawwannaa

Daawwannaa qorannoo mata duree “Adeemsa Sirna ayyaana ateetee Oromoo Aanaa Warra Jaarsoo” jedhu kana keessatti adeemsa daawwannaa kanatti fayyadamee eenyutu maal akka raawwate, yeroo akkamii akka raawwatame, meeshaalee ayyaana kana keessatti barbaachisan, dhangaa qophaa’anfi kan kana fakkaaturratti hubannaa gahaa argachuuf yoomessa dhugaa keessatti argamuun ragaan funaannameera. Adeemsi kunimmoo, odeeffannoo barbaachisu hunda itti dhihaachuun argachuuf kan fayyaduudha. Akkasumas, adeemsi sirna kadhannaa ayyaannaa ateeteefi faaruu ayyaana ateetee suur-sagaleen kaameraan waraabuun walitti qabameera. Dabalataanis daawwanichis, jiraa jirree (checklist) gaaaffilee qabatan duraan qopheeffatee hirmaachuudhaan daawwannicha gaggeesseera.

3.4.2 Af-gaaffii

Af-gaaffiin malleen odeeffannoo qorannoo kanaaf ittiin funaannaman keessaa isa tokkoodha. Malli kun odeeffannoo daawwannaadhan argachuu hin dandeenyeefi warreen odeeffannoo bal’aa itti barbaadaniif sirriitti qulqulleeffachuuf kan qoratichi fayyadame deeggaruun Creswell (2003:181) irratti yoo adeessu, “In interviews, the researcher conducts face to face interview..., These interviews involves unstructured and generally open-ended questions that are few in numbers” jechuudhaan ibsa. Kunis kan agarsiisu, qorataan af-gaaffii tokko hirmaattotaaf fuula fuulaan wal-arguudhaan kan gaaffii isaa gaafatu, gaaffilee hin caaseffamneefi banaa ta’an dhimma itti bahame.

3.4.3 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaannamu

Qorannoo kana keessatti ragaa fuunaannamuuf meeshaaleen adda addaa hojiirra oolanii jiru. Kanneen keessaas meeshaa suur-sagalee yoo ta’u, meeshaa kanaan qoratichi warra ayyaana ateetee bulfatan hayyamsiisuun sirni kabaja ayyaana ateeteefi weedduu weeddifaman duraa duubaan suuraafi sagaleen waraabameera. Odeeffannoo haala kanaan walitti qabame kana immoo gara barreeffamaatti kan jijjiirame yoo ta’u, suuraalee muraasni raawwii kana agarsiisaan keessaa waraqaa qorannoo kana keessatti dhihaataniiru.

3.5 Malleen Qaaccessa Ragaaawwanii

Malli odeeffannoon ittiin ibsame mala qorannoo akkamtaati. Kunis odeeffannoon argamu lakkoofsan osoo hin taane jechootumaan kan ibsamuudha. Haaluma kanarraa ka'uudhaan, ragaaleen qorannoo kana keessatti daawwannaafi af-gaaffii irraa argame mala qorannoo ibsaatti fayyadamuun ibsameera.

Odeeffannoo meeshaalee funaansa ragaaalee lamaaniin (daawwannaafi afgaaffii) namoota sirna kabaja ayyaana ateeteefi weedduu ayyaana ateetee irratti hubannoo qabaniin ragaaawwan mata durichaan walqabatan guutummaa, sirrummaafi qulqullinni isaanii ilaalamanii mirkanaa'aniiru. Ragaaawwan kaayyoo qorannichaan wal hin qabanne battaluma haqameera. Ragaaawwan haala wal fakkeenyaafi akaakuu isaatiin qoqqooddameera.

3.6 Muuxannoo Dirree

Qorannoon dirree kan qorataan tokko iddoo qorannichi itti adeemsisu dhaquudhaan qorannoo kan gaggeessuudha. Adeemsi kunis kan odeeffannoon qorannoo sanaaf ta'urraa argamu (namoota, fakkii, hambaa, aadaa hawaasichaa, siidawwan fi kkf) bira dhaquun qabatamaan ragaa barbaachisu sassaabuuf fayyada. Haaluma kanaan qoratichis sirna kabaja ayyaana ateetee, weedduu ayyaana ateeteefi meeshaalee ayyaana kanarratti tajaajilan daawwateera.

Odeeffannoowwan qorannoo kanaaf barbaachisan kan walitti qabaman adeemsa adda addaa keessa darbaniiti. Jalqaba qorataan odeeffannoo ittiin funaanuuf malawwan nagargaaru jedhee filate (afgaaffii dhuunfaatti namoonni sadi meeshaalee ayyaana ateetee irratti barbaachisan gaaffii sadii, namoota sirna kabaja ayyaana ateetee irratti namoota sadiif gaaffileen sadiifi namoota weedduu ateetee beekaan namoota sadiif gaaffilee afur) qopheeffatee erga mirkaneeffateen booda kaameraa odeeffannoon itti waraabamuufi yaadannoo qopheeffate. Hojiiwwan aloolaa booddee ragaaawwan viidiyoo kaameraan waraabaman dhageeffachuufi ilaaluun barreeffamatti jijjiiruun; ragaaalee wal fakkaatan iddoo tokkotti gurmeessuu, qoqqooduufi qaaccessuudha.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA ODEEFFANNOO

Boqonnaa kana jalatti, ragaawwan qorannichaa mala qorannoo garagaraa fayyadamuun funaannamantu qaacceffamuun hiikama. Kunis, odeeffannoowwan argaman mata duree adda addaatti qoqqooduun erga tartiiba'anii booda qoratichaan qaacca'uun hiikni itti kenname. Haaluma kanaan, odeeffannooleen ijoon kutaa kan jalatti ka'an, maalummaan ateetee, hirmaattotaafi yoomessa ayyaana ateetee, meeshaalee ayyaana ateeteefi dhangaa qophaa'u, adeemsa sirna ayyaana ateeteefi faaruun ateetee tokko tokkoon niqaaceffamu. Dhumarratti, faayidaan ayyaana ateeteefi haala ayyaanni ateetee yeroo ammaa irra jiru ilaalchisuun ibsi kennameera.

Akka Hawwee Tolaa (14/10/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, ateeteen aadaa uummata Oromoo biratti beekkaman keessaa isa tokkoodha. Ateeteen kan dhalootaa dhalootatti darbaa dhufuun har'a gaheedha. Haalli kunis, haati ateetee kennattu sun ilma hangafa isheef kenniti. Yeroo kennitu kanas ilma isheef kenniti osoo hin taane haadha manaa ilma isheef kenniti. Yoo ilmi ishee haadha manaa hin qabaanne dirqama fuusisti. Yaa tahu malee, dubartiin (shamarri) dhirsaa hin qabne bulfachu hin dandeessuu. Sababni isaa ayyaanni ateetee kan dubartootaa yoo ta'eellee, kophaa kennachu hin dandeessu. Garuu, keessatti qooda fudhachu dandeessi. Yeroo hirmaattu kanas haadha isheetif wantoota barbaachisoo ta'an kanneen akka: farsoo, dhaadhaa muudaa, nyaata adda addaa kan sirna kanaaf dhihaate qopheessiti. Yeroo isheen wantoota kana hadhaaf dhiheessitu haati ishee akkana jechuun eebbisti.

“ Ibiddi kee tokkicha

Yoo qaamaan tuqxe saawwi kee kuma!” jettiin.

Eebbi kun kan agarsiisu hawwii haati ilmoo isheetif qabdu akka mana godhattuufi saawwan yookiin qabeenya guddaa horattu hawwuufi agarsiisa. Ibiddi kee tokkicha jechuun heerumni heerumtee mana godhachuun hormaata qabeenyaa, fayyaafi nageenyi kee yaa heddummaatu jechuudha.

Akka Hawwee Tolaa (14/10/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, ateeteen akaakuu lamatu jira. Isaaniis: ateetee gudureefi ateetee darbaa jedhamu. Ateetee gudureen kan namni

tokko umrii isaa keessatti niitii fuudhee haadha manaa isaa waliin ayyaana ateetee bulfatuudha. Ateetee darbaa jechuun abbaafi haati dulloomanii yoo humna dhaban loon yookiin lafa waliin biqila godhatanii eebbisuun dabarsaniidha. Mucaan kun ateetee darbaa kana kan bulfachuudha danda'u, yoo dursa ateetee guduree bulfateedha.

4.1 Sirna Kabaja Ayyaana Ateetee

Akka Baay'isaa Suyyum (19/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, guyyaa gaafa ateetee kennatan sana haati ateetee kennattu osoo lafti hin dukkanaa'iin daa'ima durba qabattee malkaa bu'uun irreessa fudhattee bishaan waraabbachuun galti. Kana booda kara qajeelchaan, keessummoonni, ijoolleen hundi galgala sana bakka qabachuun taa'u. Durba duudaa sababni qabattee malkaa buutuuf durbi sun kan olguddaachaa deemtuu waan taateef kan cubbuu hin beekne waan taateefi. Bishaan malkaadhaa waraabbamu kun kan ittiin wandarri yookiin marqaan ayyaana ateetee ittiin qophaa'uudha. Kana malees, irreessi marga ciidhaa waan ta'eef lalisummaafi jiidhinsa agarsiisa.

Adeemsi ayyaana ateetee qophiilee lama keessa darbee raawwata. Isaanis, qophii sirnichaana dura raawwatuufi yeroo sirnichaatti raawwatuudha. Kanatti aansuun qophiileen kun tokko tokkoon armaan gadiitti ilaallamaniiru.

4.1.1 Gocha Ateetee Duraa

Akka Asagadduu Asaffaa (19/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, sirna ateetee bulfannaa keessatti meeshaalee faayaa, nyaataafi dhugaatii adda addaatu qophaa'a. Ayyaana ateetee bulfachuuf dursa wantoonni raawwataman hedduudha. Isaan keessaa muraasni kanneen akka meeshaalee faayaa qopheessuu, wantoota nyaata ateetee qopheessuuf oolan qopheessuu fa'a.

4.1.1.1 Meeshaalee Faayaa

Meeshaaleen ayyaana Oromoo kun ulfaa ayyaana jedhamuun beekama. Ulfaan meeshaa adda addaa Waaqeffataan yeroo waaqa kadhatu, ayyaantuun yeroo ayyaana qajeelfatufi ayyaaneffatu, yeroo ayyaana ateetee kennatan kan ittiin waaqa kadhataniidha. Ulfaan ayyaanaa kun meeshaalee faayaafi meeshaalee kan dhangaa aadaa itti qopheessaniidha. Meeshaalee faayaa jechuun kanneen akka: Caaccuu, Callee, Sabariitii, Burreefi guftaa,

Siiqqee fa'a yoo ta'u, meeshaaleen dhangaa itti qopheessan kanneen akka: Gundoo, Gingilchaa, waciitiifi okolee fa'a.

Calleen faaya dubartoonni guyyaa ayyaanaa ateetee mormatti kaawwatan yoo ta'u, akaakuu lamatu jira. Tokko callee zalalaa (marsaa) afur kanqabuudha. Kun kan kaawwatamu namni tokko ateetee guduree yeroo kennatuudha. Ateetee guduree jechuun ayyaana ateetee kan mataa ofii yeroo godhattuudha. Inni lammaffaan callee zalalaa (marsaa) saddeet yoo ta'u, calleen kun kan uffatamu yeroo ateetee darbaa dabarsaa godhataniidha. Ateetee darbaa dabarsaa jechuun kan mataa ofii erga facaafatanii booda kan abbaafi haadhaas facaafachuudha.

Suura 1. Callee dubartiin godhattu

Siiqqeen ulee qal’oo dheertuu, qajeeltuufi dirraan walqixxooftuu kan ija hinqabnee taaatee kan dubartiin gaafa ayyaanaa qabattuudha. Siiqqeen muka harooressa irraa tolchan. Dubartiin siiqqee kan qabattu gaafa heerumturraa haati tolchitee itti kenniti. Intalli heerutu guyyaa kanarraa jalqabdee haadha siiqqee taati. Dubartiin yeroo malkaa buutufi ayyaana ateetee facaafattu siiqqee biratti coqorsafi ciicoo qabatti. Ciiconimmoo qabee buqqee yookiin suphee irraa miidhagdee hojjatamtu yoo ta’u, qabee aannaniiti. Kunis, hormaatafi nageenya agarsiisa.

Suura 2. Haadha siiqqee

Okoleen meeshaa sa’a itti elman kan mala aadaan migirarraa tolfamu ta’ee, yeroo ayyaanni ateetee (gannii) masqalatti laga buhanii aannan itti guutanii qabatanii malkaa bu’aaniifi facaafamu kan marqaafi dhadhaa baachuuf gargaarudha. Sababni meeshaan kun ayyaana kanarratti filatameef yoo meeshaa kanatti fayyadaman sa’i aannan godhatti jedhamee waan amanamuufi.

Gingilchaan migirarraa kan hojjetamu ta’ee kan marqaan yeroo ayyaana ateetee marqame irratti bahuudha. Sababni marqaan marqame gingilchaa irratti bahuuf mortuufi hamtuun

keessaa gingilchamee nageenyi, fayyaan, badhaadhinni qofti akka namaa dhufuuf yaadamee kan hojjetamuudha.

Jaaloon migirarraa bifa aadaan kan hojjetamu ta'ee kan calleen ateetee keessa kaa'amuudha. Calleen dubartootaa erga qophaa'ee booda kabajaan keessa taa'uudha. Kunis safuu kennuufi agarsiisa.

Suuraa 3. Jaaloo ykn sabariitii

Uffanni haadhaa burreefi guftaa yoo ta'u, kan irraa hojjetamu jirbiifi kuula gurraachaafi diimaadha. Kana keessatti gurraachi olaantummaa waaqaa, diimaan ga'anii bilchaachuu, guutani argamuufi gootummaadha. Adiin immoo, fixannoo yookiin raawwannoo agarsiisa. Hurriin rooba hin qabne adiidha. Daabbasaan (rifeensi) nama dulloomee adiidha. Daaraan adiidha; Lafeen adiidha. Kanaaf, adiin mallattoo raawwinaati.

Suuraa 4. Burreefi guftaa dubartootaa

Dibbeen mukaafi gogaa irraa kan hojjetamuu ta'ee, meeshaalee aadaa kan hawaasni Oromoo yeroo cidhaa, kabaja ayyaanaa irratti, yeroo weedduu ayyaana ateetee weeddisan kan dargagoonni, abbootiin, haadholiin, ijoolleen itti fayyadamaniidha.

Gundoon meeshaa aadaa kan migirarraa hojjetamu ta'ee, kan daakuun garbuu ayyaana ateeteef qophaa'u irratti bahuudha. Kana malees, meeshaa irratti nyaanni dhihaachuun nyaatamuudha.

4.1.1.2 Dhangaa Ayyaana Ateetee

Aanaan Warra Jaarsoo nyaata aadaa yookiin dhangaan yeroo ayyaanota garagaraa qophaa'an hedduutu argama. Isaanis: daabboo, korsoddoma, caccabsaa, marqaa, qiixxamarqa, silliqaa, duffunyii, maxinoo, bassoo, marqaa(wandara), mulluu, akaayii, nuugiifi kan kana fakkaatan fa'a. Kana malees, gosa dhugaatii kan akka: daadhii, farsoo, quba lamee, bulbula dammaa fa'a maqaa dhahuun ni dandaa'ama.

Akka Asagadduu Asaffaa (19/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, Marqaan yeroo ayyaana ateetee garbuurraa kan hojjetamu ta'ee, osoo 'barbareen' itti hin godhaman dhadhaa baksaan kan nyaatamuudha. Sababni barbareen itti hin dabalamneef immoo, 'barbareen' nama kan gubu waan ta'eef, gubaan aadaa uummata Oromoo keessatti kan bakka hin qabneedha. Kana malees, marqaan xaafii gurraattii, aajjaafi garbuurraa kan hojjetamuudha. Marqaan kan qophaa'u ayyaanota akka ateetee, masqala, yeroo da'umsaafi ayyaanota adda addaa keessatti kan qophaa'uun nyaatamuudha.

Farsoon gosa dhugaatii kanaa mala aadaatin garbuu yookiin boqolloofi geeshoo irraa ayyaana ateeteef naqamee kan dhugamuudha. Akka aadaa uummata Oromootti farsoon naqamee kan dhugamu guyyoota ayyaanaa kanneen akka: ateetee, booranticha, guyyaa masqalaafi cidhaa kan naqamuun dhugamuudha.

Dammi guyyaa kabaja ayyaana ateetee jiimaa wareegame kan ittiin warri ayyaana ateetee kennate qofti ittiin nyaatudha. Kunimmoo, jireenyi akka damma sanaa maatii isaanitti akka mi'aawee itti toluufi. Dammi uummata Oromoo biratti baay'ee kan beekamuudha.

Wandarri garbuu haadhoo horooramee marqaan ateetee irra hojjetamuudha. Kunis, garbuun erga qophaa'ee booda qola isaa irraa sukkuumun kan qophaa'uudha. Kunimmoo, hormaatni akka qajeelu agarsiisa.

Dhadhaan guyyaa ayyaana ateetee kan ittiin marqaan qopha'e nyaatamu yoo ta'u, jilaafi jireenya guyyaa keessatti fayyummaa uummataa, jidhinsa kan kennuudha. Kana malees, akka aadaa uummata Oromootti maanguddoon eebba yeroo eebbisan muudni dhihaatu dhadhaadha. Dubartiin deesse, jila adda addaa irratti, yoo dhukkubsatan kan dibatamu dhadhaadha. Kunimmoo, saawwan akka horan abdii qaban kan agarsiisuudha.

Bunni akkuma aadaa uummata Oromootti jila kamiyyuu keessatti kan iddoo guddaa qabu yoo ta'u, nagaa maatii, fayyummaafi badhaadhina kan agarsiisuudha. Fakkeenyaaf, uummanni Oromoo yeroo buna dhugu "bunaafi nagaa hin dhabinaa" jedhee eebbisuun mallattoo nageenya maatii hawwu keessaa isa tokkoodha. Keessummaan mana namaa yoo dhaqe, ayyaanaafi jila adda addaa irratti buna namaaf danfisu. Kunimmoo, kabaja yookiin safuu hawaasa sanaa agarsiisa.

Qinceen aajjaa irraa horoorfamee kan hojjetamu yoo ta'u, marqaa jiidhaa xaafii gurraacharraa kan hojjetamuudha. Lamaan isaaniyyuu kan nyaataman waciitiirratti. Gosti nyaataa kun nyaataa aadaa uummata Oromoo keessatti baay'ee kan beekkamaniifi ayyaanota adda addaa irratti kan dhihaatuudha.

4.1.1.3 Meeshaalee Battalaa

Ayyaana ateetee kennachuu keessatti meeshaalee battalaa yoo jennu, guyyaa ayyaana ateetee sana yeruma sanatti kan naannoo manaatti argannee itti fayyadamnu jechuudha. Isaan keessaa muraasni kanneen armaan gadiiti.

Coqorsi marga bonaa ganna lalisaa, kan hin gogneefi hiddi isaa jabaafi lafarra kan loo'uu waan ta'eef, bonaa ganna akka coqorsa kanaa jidhiinaafi akkasumas hiddi warra sanaa akka baay'atu kan agarsiisuudha. Kunis, yeroo ayyaana ateetee kabajan maanguddoonni qabatanii kan eebbisaniiidha. Fakkeenyaaf maanguddoonni yeroo eebbisan akka coqorsaa lafarraa loo'aa jedhu. Kunimmoo, dameen keessan haa baay'atu lafa guutaa jechuudha. Kana malees, jiidhaa lafa keessatti qabata, nilata, nilalisa waan ta'eef, akkuma nu'i jiidhinaafi lalisaa qabannee fuldura kee siif dhaabbanne jireenya keenya bonaa ganna nuuf lalisi, nujiisi jedhanii waan amananiifi. Kanumaan walqabatees coqorsi araara waaqaati, jireenya namaati. Kanaafuu, coqorsi safuufi ulfina waan qabuuf filatamaadha.

Abbayiin bonaa ganna hin gogu yookiin baala hin harcaafatu. Abbayiin muka yommuu ateetee facaafatan mooraa loonii keessa kan dhaabbatuufi hormaata kan agarsiisuudha.

Saardoon marga jiidhaa ta'ee kan dubartiin yeroo ateetee kennatu dhadhaa baksaa ittiin facaafattuudha. Saardoodhaan dhadhaa facaasuun sun hormaata, badhaadhinaafi nageenya hawwuudha.

4.1.2 Gocha Yeroo Ateetee

Gocha yeroo ateetee jechuun gochoota yeroo sirni sun adeemsifamu jalqabaa hanga dhumaatti wantoota raawwataman hunda hammata. Gochoonni kun sirna hafaa hafanii eebbifachuu eegalee hanga dhumaatti raawwatuudha.

4.1.2.1 Eebba

Eebbi waaqeffataan sirna tokko gochuun duratti oofkaltii waaqaa argachuudhaa kadhaa dhiyaatuudha. Akka waaqeffattootaafi amantii waaqeffannaatti sirna kamiyyuu adeemsiisuuf duratti oofkaltii waaqaa argachuudhaaf eebbaan jalqabuun barbaachisaadha. Yaaduma kana Maammoo Gadaa (2013:36) irratti yoo ibsu, “Walgahiin kamiyyuu yoo godhamu, seerri fuudhaafi heerumaa, ayyaana adda addaa kabajuuf jalqaba ta'uu kan qabu eebba waaqaati” jedha.

Eebbi manaafi alatti kan godhamu yoo ta’u, eebbi alaa malkaafi tulluutti; Kana manaa, galmaafi mana dhuunfaa keessatti kan godhamuudha. Gama biroon, eebbi qaama tokkoof hawwii, nagaa, badhaadhinaafi fayyaan akka isa muudatu, maqaa waaqaa (ayyaana abbaafi haadhaa) waamudhaan ergaa dabarsuudha.

4.1.2.1.1 Eebba Ayyaana Abbaafi Haadhaa

Adeemsa sirna ayyaana ateetee kabajuu keessatti eebbi ni taasifama. Battala eebba eebbisan kanatti abbaan warraafi haati warraa marga jiidhaa qophaa’ee jiru kana wal cinaa dhaabbachuun balbala irraa gara diinqaatti hafu. Kana booda karaa qajeelchaan sun sirna ayyaana ateetee akkana jedhee eebbisuun eegalchiisa.

Suuraa 5. Yeroo hafaa hafan

Waaqni abbaa waaqni aayyaa
Tikaa tiksee
Caffeen har’aa caffee isiniif haa ta’u
Uleen tolaa haa dhihaatu
Qotiyyoon qanbaratti
Dhaltiin okoleetti
Seerri odaa seerri walaabuu
Caffee seeraa isiniif haa ta’u! jechuun eebbisa.

Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Ergaan eebba kanaa waaqni uumama hunda uume rakkoo isinirraa haa fageessu, qootiyyoonni qonnaafi saawwan elmaman isiniif haa bulan jechuufi. Kana malees margi

jiidhaa isin haftan kun hormaata keessan tiksee ta'ee isiniif haa eegu jechuudha. Ergasii booda ni taa'u. abbaan manaafi haati manaa nu'i teenye jechuun keessummootatti dhaamu. Karaa qajeelchaan akkas jedhaan:

Fayyaan isin bira haa taa'u
Nageenyi sin bira haa taa'u
Duuniyaan isin bira haa taa'u
Guddaan keessan haa bulu
Xiqqaan keessan haa guddatu! jechuun eebbisa.
Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Eebbi armaan olii kun daa'imni keessan haa guddatan, guddaan keessan isiniif haa bulu, nageenyifi fayyaa keessan hunda isiniif haa kennu jechuudha. kana booda eebbichaafi bishaan buqqee xiqqaatti guutuun dhiheessu. Baala eebichaa abbaan warraafi haati warra harkatti qabatu. Kana booda abbaan warraa baala eebbichaa harka isaa jiruufi kan haadha manaa harka jiru walitti dabaluuun suphee xiqqoorratti micciira. Yeroo kanatti haati warraa bishaan buqqee xiqqoo keessaa itti buustiif. Eebichi kun waan hadhaa'u yoo ta'u, wanti jireenya keessatti nama qunnamu bu'aa ba'ii hedduu ta'uu waan danda'uuf rakkooleen argaman kun cuunfamanii akka bahan hawwuudha. Sababni eebicha haadha warraafi abbaa warraa walitti dabaluuuf immoo isaan qaama tokko kan waan tokkoof dhaabbatan ta'uu mul'isa.

4.1.2.1.2 Eebba Hawwii Agarsiisan

Eebbi hawwii agarsiisan kun maatii warra ayyaana ateetee kennatan sanaaf waaqni dhagahee alaa manaan sa'aa namaan akka kennuuf hawwuudha. Eebbi hawwii qaban agarsiisuuf eebbisan kan armaan gadii kana fakkaata.

Saddeet sagaliin isiniif haa guutu
Guutuun guutuu isiniif haa ta'u
Sa'aa namaan isiniif haa guutu
Kan guute keessa isin oolchee haa bulchu
Gomattuu isinirraa haa kutu
Bobbanaan nagaan haa galu
Gabaan nagaan haa galu
Sa'aa tikseen isiniif haa coru!

Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Ergaan eebba kanaa irratti, saddeetiin isiniif haa guutuu jechuun uummanni Oromoo Sirna Gadaan kan bulaa tureefi aangoo waggaa saddeet saddeetiin kan walharkaa fuudhaa ture waan ta'eef saddeetiin isiniif haa guutu jedhu. Kana malees, Sirna Gadaa keessatti yaa'iin sagal waan ta'eef sagaliin isiniif haa guutuu jechuun eebbisu. Dabalataanis, sa'aa namaan isiniif haa guutuu jechuun daa'immaniifi hormaata isiniif haa kennu jechuudha. Qabeenya jiru keessatti fayyaa isiniif kennee lubbuun keessan haa dheerattu jechuudha. Kan kana jibbite yookiin mortuun haa duutu jechuudha. Kan karaa dhimmaafi gabaa deemee gufuun osoo hin dhahiin nagaan haa galu jechuudha. Hormaatafi ijoollee isiniif haa kennu jechuun hawwii qabu agarsiisa.

Abbaan warraa baala micciiraa oole sana qixxeetti muruun, “Moraa nurraa muri!” jechaa kan harka bitaan qabatee jiru haadha manaa isaaf kenna. Yeroo kanattis “Alamiin nuuf qubadhu, fayyaan nuuf qubadhu, dhibee nurraa darbadhu” jechaa darbata. Ittuma fufuun karaa qajeelchaan akkas jechuun warra ayyaana ateetee kennatu eebbisa. Eebicha qixxeetti muruun waan badaa ta'e tokko waaqni akka irraa balleessuufi. Kanaaf, alamii nuuf qubadhu jechuun nageenya, gammachuu, fayyaa nuuf kenni jechuu yoo ta'u, dhibee nurraa balleessi jechuudha.

4.1.2.1.3 Eebba Nagaafi Qabeenyaa

Eebbi nagaafi qabeenyaa eebbifamu kun maatii sanaaf nagaa kennee hormaanni isaanii akka qajeeluuf eebba eebbifamuudha.

Alamiin isiniif haa qubatu
Fayyaan qe'ee keessan haa qubatu
Ulaan qabbana haa ta'u
Fageenyi haa dhihaatu
Abbaan warraa gulantaa
Haadha warraa barcuma
Qotiyoo qanbaratti
Dhaltii okoleetti
Collee fardaa golatti
Waatii manatti
Awwaara bonaa nagaan isin baasee
Booruu gannaa nagaan isin haa baasu
Birraan kaadhimaa kadhimatti
Ilkaan kolfaa dhadhaa mataatti isin haa baasu
Hababoon dhohee garaa nagaatti isin haa baasu
Maaram haati hallaa jalaaltee gootee

Fageenyaa dhihaattee
Dhiheenyaa owwaattee
Halla qabattee
Nabi qabattee firaa tiskee isiniif haa taatu
Alamiin bara saddeetii saddeettamaan
Kan bara sagalii sagaltama isinii haa ta'u
Gaawwaan har'aa
Jaaloon har'aa
Baksaan har'aa
Kan seeraa isiniif haa ta'u! jechuun eebbisa.
Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Alamiin isiniif haa qubatu jechuun nageenyi, gammachuun, fayyaan isin bira haa qubatu jechuudha. Kana malees, rakkoon qabbanaa'ee kan fagaate isinitti haa dhihaatu jechuufi. Abbaan warraa gulantaatti haadha warraa barcumatti jechuun abbaan warraas haati warraas iddoo kabaja isaanii akka taa'an, qotiyyoon qanbaratti jechuun sangaan qonnaaf waan ooluuf waanjoo jalatti sirriitti akka qotee calla gaarii argamsiisu hawwuudha. Dhaltiin okolee jalatti yoo jedhu immoo, loon dhalanii waatiifi aannaan akka kennitu, hormaanni akka tolu agarsiisuudha. Fardi uummata Oromoo biratti kabaja guddaa kan qabuufi guyyoota jilaa fardaan waan garmaamaniif fardi nagaan haa bulu jechuudha. Fardi colleenimmoo onnee waan qabuuf gootummaa agarsiisa. Waatii manatti jechuun hormaatni tolee mana akka guutu hawwuudha. Awwaara bonaa nagaan isin baasee booruu gannaa nagaan isin haa baasu jechuun bonni yeroo roobni hin argamneefi margi magariisaan lafa hin uwwisne kan dhukkeen itti baay'atu dha. Kana malees, ganni yeroo roobni cimaan roobee laggeen sababa guutaniif firri baatii lamaaf osoo wal hin argin turaniidha. Kanaaf rabbi kana jala baasee birraa yeroo hababoon dhohee asheenni gahutti, yeroo dargaggoonni wal kaadhimatanitti akka isaan baasu agarsiisa. Maaram haati hallaa fedhii isheen iddoo fagoorraa dhihaachuun, dhiheenyaa owwaachuun tiksee taate akka isaan eegdu agarsiisa. Hallaafi nabiin sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti ayyaanota bakka guddaa qaban waan ta'aniif nageenyifi fayyaan, gammachuun baroota dheeraaf akka isaan waliin turu agarsiisa. Gaawwaan, jaaloon, baksaan ayyaana ateetee keessatti iddoo guddaa waan qabuuf kan kabajaa isinitti tahee nuuf haa dhagahu jechuudha.

4.1.2.1.4 Eebba Uumamaa

Abbaan warraafi haati warraa dabaree dabareen quba harkaa lamaanin eebbicha cuunfamee suphee keessa jiru tuquun maaram akka isaanii dhageessu kadhatu. Kadhaan isaaniis akka armaan gadiiti.

Waaqana naaf dhagahi
Laftana naaf dhagahi
Barruun naaf toli
Faanaan naaf toli
Jilbaan naaf toli
Iree naa jabaadhu
Lubbuu dheertuun naa bulchi
Arraba naqari
Mangii gaarii na dubbisi
Funyaalessa naa godhi
Ijaan aaga na agarsiisi
Gurraan aaga na dhageechisi
Addaan na addoomi
Sammuun na daraari
Gurmuun nuuf toli! jechuun kadhatu.

Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Akka eebba armaan olii kun agarsiisutti uumaa dachiifi lafaa, danda'aan waan hundaa waaqa waan ta'eef nudhagahi jedhanii kadhachuudha. Akkasumas, uumama lafa kanarra jiran hunda danda'ee kan baate laafti waan hundaa baachuu waan danda'uuf gochaaalee lafa kanarratta ta'an hunda nidandeessaa nudhagahi jechuudha. Itti dabaluunis, bakka deemmu hunda nagaa nuuf godhi, irree nujabeessun umrii dheeraa akka jiraatan hawwan. Gurri waan gaarii akka dhageessu, ijji waan gaarii akka agartuufi afaan isaanii keessaa waan gaarii malee jechii hamaan akka hin baane kadhatu. Akkasumas, beekaa nama sodaattamaafi tokkummaan isaanii akka cimu agarsiisa.

Suuraa 6. yeroo waaqa isaanii dabaree dabareen kadhatan

Kanatti aansuun abbaan warraafi haati warraa dabareen eebbicha sana hambuuqqachuun gara balbalaatti gadi biifaa,

Mortuu mora kee fudhuu narraa bahi
Alamii ol naa deebi'i!

Akka kadhaa kanaatti, mortuu jechuun kan gaarummaa, hormaata namaa hin jaalanne, kan fayyaafi nagaa maatii hin barbaadne badi jechuudha. Faallaa kanaan immoo nageenyi, fayyaan, hormaanni, badhaadhinni akka mana isaanii guutan hawwuudha.

Akkasumas, harka bitaan gara alaatti facaasuun, “Mortuu nurraa bahi!”, harka mirgaan gara diinqatti darbachaa, “Alamii ol naaf deeb'i” jechaa kadhatu. Kana jechuun wanti gaarii ta'e tokko harka mirgaan qabuun natti dhihaadhu, kan argaa koo jibbite natti hin dhihaatin jechuudha. Mirgi yeroo baay'ee gammachuu qaba. Bitaan immoo waan hamaa, kan karaa irraa gore waan ta'eef qe'ee keessaa bahee akka fagaatu waaqa kadhatu.

Kana booda dabaree dabareen abbaa warraafi haadha warraa dabalatee keessummoonni achitti argaman hundi bakkuma taa'anitti bishaan harkaa walii buusuun irbaata qophaa'e nyaatu. Erga irbaanni nyaatamee booda muudatu qophaa'a. Muuda osoo hin muudatin eebbattu taasifama. Kanas kaboota saddeet kabala saddeet dhiheessu. Kaboota saddeetifi kabala saddeet qopheessuu jechuun kaabonni kan dhufu dhoqqee loonii irraa kan ta'eedha. Loon immoo aannaan, dhadhaa, baaduun waan irraa argamuuf uummata Oromoo biratti iddoo guddaa qaba. Kana malees, kabalaan meeshaa dibbee ittiin rukutan kan muka jiidhaarraa muramuudha. Saddeet saddeeti wanti barbaachiseef yeroo turtii Sirna Gadaa waliin kan walqabatuudha. Kana malees, ateeteen kennamu kun ateetee gudureefi darbaa dabarsaa agarsiisuufi. Kaabotafi kabalaan afur afur kan qophaa'u ateetee gudureef yoo ta'u, saddeet saddeet kan qophaa'u immoo ateetee darbaa dabarsaa agarsiisuufi. Eebbichas, abbaan warraafi haati warraa kabootafi kabala qabachuun ibidda biraa walcinaa taa'uun eebbifatu.

Suuraa 7. Kabotafi kabalaa.

4.1.2.1.5 Eebba Kadhaa

Eebbi kadhaa waaqni waan hunda of harkaa qabu nagaan isaan oolchee bulchu waaqa isaanii kadhachuudha.

Nagaan oolle nagaan nuhaa bulchu
 Biyya nagaa nuhaa bulchu
 Kunoo ayyaanni kun nuuf haa tolu
 Gadaan kun nuuf haa gabbatu
 Kan gabbate keessa oolchee nuhaa bulchu
 Maaram haati elellee nuuf haa naatu
 Halla nuuf haa tolu
 Nabi nuuf haa tolu
 Jaarsi balaa jaartiin baluu nuuf haa nahan
 Gadaa kana alamiin nuuf haa nanna'u
 Gadaan gabbina !... Gadaa gabbis jedhu keessummoonni.
 Gadaa gabbisna.....sa'aa namaan guddadhaa
 Gadaa gabbisna.....sa'aa sanyiin gabbadhaa
 Akka gadaa gabbisne sa'aa namaan nu gabbisaa
 Akka gadaa gabbisne hormaataa bultumaan nu gabbisaa
 Haadhafi ilmoon nu gabbisaa jedhu.

Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Yeroon sirni kabaja ayyaana ateetee kun kabajamu galgala waan ta'eef, waaqni nagaan isaan oolche akka nagaan dukkana kana keessa bulchu kadhatu. Barri kun nuuf haa tolu kan tole keessa akka isaan jiraachisu kadhatu. Maaram haati elellee nuuf haa toltu

jechuun ateeteen calleen faayamtee waan kadhatamtuuf nuuf haa tolu jechuudha. Jaarsifi jaartiin hamtuun garaa haa laafaan, barri fayyaafi nagaan nuuf haa dhufu jechuudha. Gadaan gabbina jechuun yeroo itti badhaadhinniifi nageenyi baay'atu waan ta'eef, sa'aafi sanyiin nuuf toli jechuudha. Gabbinni gadaa kun hormaataan, namaan, qabeenyaan, fayyaa haadhaafi ilmoon akka baay'atan hawwii qaban mul'isuudha.

Kana booda abbaan warraafi haati warraa kabootafi kabala ibidda keessaa afur afur duraa duubaan kaasuu. Irra deebiin eebbi erga taasifamee booda gaayyaa abbaan warraafi haati warraa dabareen harkaan qabachuun akkas jedhu:

Wadaaja koo ol naaf guddadhu 3x.....sa'aa namaan guddadhaa
Akka wadaajni koo guddate sa'aa namaan na guddisaa.....ee guddisi
Haadhafi ilmoon nu guddisaa.....ee guddisi
Sanyii sadeenin na guddisaa.....ee guddisi
Kan guddate keessa oolchaa na bulchaa.....ee buli
Wadaaja koo teessumni isinitti tolee 3x.....ee nutti tole
Akka wadaaja kootti teechumni tole sa'aa namaan nutti tolaa ..... ee toli! jedhanii

keessummootatti dhaammatan. Maddi: Mangistuu Gonfaa (14/10/2008)

Kana jechuun immoo wadaaja koo ol naa guddadhaa jechuun keessummoota ayyaana sana irratti argamaniif galata galchuudha. Akkasumas, hormaata sa'aafi namaa rabbi nuuf haa kennuu jechuudha. Ilmoon haadha malee waan hin tolleef isaan lamaanuu akka bulaniif rabbi kadhachuudha. Sanyii sadeenin na guddisaa jechuunimmoo, nama, horiifi midhaan naaf kenni jechuu barbaadeti. Sanyii sadeen koo waliin immoo nagaan nujiraachisi jechuudha.

Kana booda gaawwaa marqaa itti marqan, gundoo, gingilchaa, wandarriifi baksaan ni qophaa'u. Haati ateetee kennattuufi fincoon gaawwaa ibiddarra yeroo sadii lafaan tuquun irra keessi. Fincoo jechuun dubartii ayyaana ateetee kannatte yoo taatu, haati ayyaana ateetee kennattu hiriya kan godhattuudha. Gaawwaa yeroo sadii ibiddarra kaa'anii buusuun sanyii sadeen nama, horiifi midhaan yoo agarsiisu, eebbi jaarsoliis sadii waan ta'eef itti fayyadamu. Bishaan gaawwichatti akka maatii hunda walgahutti itti naqama. Fincoo waliin gamaa gamana dhaabbachuun quba waltuqsiisuun yeroo torba wadara itti naqu. Yeroo torba wadara gaawwaatti naquun kan ibsu, turban tokko guyyaa torba kan of keessaa qabu ta'uufi haati ayyaana ateetee bulfattu hanga guyyaan torba gahee uulmaa

baatutti kan qe'eedhaa hin deemne ta'uu agarsiisa. Kunimmoo, hiriya waliin osoo adda hin bahin gammachuun kan waliin dhaabbatan ta'uu agarsiisa.

Suuraa 8. Haati ateetee fi fincoon wandara yeroo gaawwaatti naqan

Suuraa 9. Haati ateetee fi fincoon gaawwaa yeroo ibiddarra kaa'an

Haati ateetee kennattu burree uffattee waddeessa qabachuun dalagdi. Sana booda gara diinqatti ol dabartee boroo teessi. Boroon baha biiftuu yoo ta'uu, mirga ta'uu mul'isa. Achiin booda kara qajeelchaan sun irreessa qabatee bira deemuun “Maqaa kee naaf waami” jedhaan. Isheenis, “Ateetee guduree, faana dhalattuu, sammuu daraartuu kanan wajjiin dhaladhe” jetti. Irreessi lalisummaa, jiidhina kan agarsiisu yoo ta'u, ateetee guduree jechuun ayyaana hormaataa, nagaa, fayyaa ta'uu agarsiisti. Seerri siif haa guutu! jedhuun. Kana booda niteessi; jimaa ni qama'u. Jimaa qama'uun jiidhinsa, durummaa agarsiisa. Wandarri irraa ba'ee, baksaan itti godhama. Callee erga mormatti kaa'anii booda fincoon irreessa sanaan qabdee baksaa sana qadaada buchumaatti naquun jilbarra godhattee callee cuubuun, “Asham asham haadhatoo, bara siif kenne, kan barri namaaf kenne barruu namaa kennaa, ateetee guduree, faana dhalattuu, ishee sammuu darartuu wajjiin dhalattee biyyee wajjiin daaktee guddatte bara siif kenne namaa miti. Seera siif guute seerri siif haa guutu” jechuun mataa callee sanaa baksaa cuubu. Baksaa sana immoo mataa isheerratti naqu. Dhadhaa baksaa kan facaastu haadha ateetee kennatuudha. Yeroo facaafattus, “Ateetee haadhatoo alaa manaan, sa'aa namaan, waatii jabbiin na eegi! Rakkoo qe'ee koorraa fageessi! Qe'ee nagaa naaf godhi!” jechaa yeroo sadii kan facaafamuudha. Kana booda ni waamu, ni kadhatu, beerran ni dalagu. Baksaan badhaadhina, nagaafi soorummaa waan agarsiisuuf ateetee gudureen alaa manaan sa'aa namaan nagaa, fayyaa. badhaadhina akka kennituuf hawwuun mataatti naquufi.

Kana booda, haati ateetee gaawwaa fiduun fuuldura ofii keechee irreechan qabattee salaaffatti. Dalagaa gara diinqatti deebi'uun kallacha sana baachisu. Dalaguun sochii qaamaa yeroo ayyaana kana kabajatan hafuurri itti dhufuun kan mul'atuudha. Dalaguu keessatti hirmaattonni dubartoota, keessummootafi karaa qajeelchaadha. Haa ta'u malee, kallattiin gocha dalaguu (faguu) keessatti qooda kan fudhatan dubartoota. Gaheen warra dhiirotaa faaruu kara qajeelchaan baasuuf jalaa qabuun faarfachuudha. Fincoon sun deemtee diinqatti irraa fuuti. Isheenis ni dalagdi. Kana booda kara qajeelchaan sun barruu ishee irreessaan qabatee seera akkas jechuun itti tumata. “Hin nyaanne hin dhugne hin jettu, hin agarre hin jettu kunoo seera!”.

Marqaan marqamee erga irra bahee booda dhadhaa baksaa itti naquun wadaajni ni nyaata. Erga nyaatanii quufanii booda gara weedduutti seenu.

Yaa waaq nagaan ooltee dachee nagumaan ooltee 3x
Dibbee qil godhee yaa waaq nagumaan ooltee dachee nagumaan ooltee
jechuun galata waaqaa agarsiisuuf weeddisu.

Kana jechuun waan waaqni godheef galata galchuu keessatti dibbee rukutaa jalqaba kan samii dachii uumee har'aan nugeesse galata argadhu jechuu agarsiisuuf faarfatu. Kunimmoo, eenyumaa olitti abbaan waan hundaa waaqa waan ta'eef galata galchuuf. Dacheen immoo, waan waaqni uume hunda danda'ee kan baatee lubbu qabeeyyiin hundi waan barbaadan hunda kan irraa argatan waan ta'eef galata galchuufi agarsiisa.

Yaa nagaa yaa nagaa siin jaalla natti gorii
Sa'aa namaan natti toli yaa nagaa koottu asgorii
Yaa nagaa yaa nagaa siin jaalla natti gori
Haadhafi ilmoon natti toli yaa nagaa yaa nagaa!

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Namni lafa kanarra jiraatu nagaa barbaada. Kanaaf, nageenyi hundaaf barbaachisaa waan ta'eef, namaafi qabeenya isaanitiifis nagaa akka kennuufi nageenyi gara isaanitti akka gortuuf faarfatu. Nageenyi, waan barbaadamuuf haadhafi ilmoodhaf akka nagaa kennuuf hawwuun weeddisuuf.

Erga lafti bari'ee booda loomiin afur niqophaa'a. Bunni danfee loomiin qalame sun siinii keessatti cuunfamee haati ayyaana ateetee kennattu ni dhugdi. Kana booda horii qalma yoo qopheeffatan niqalatu. Beerran achi bulan sun callee kaawwatanii jiran sana hanga ulmaatti achi kaa'anii deemu. Gaafa ulmaa sana wandarri, cafcafni hundi ni godhama. Haati ayyaana ateetee kennattu sun burree uffattee, kallacha hammattee, hubboo baattee dubara waliin laga buuti. Malkaattis calleefi kallachaa bishaan cuubuun, irreessa murattee, bishaan waraabbachuun gara manaatti galti. Hafaa guyyaa duraa gatuun haaraa hafuun nyaatni qophaa'e ni nyaatama. Hanga torbaniitti yoo gabaafi mana cidhaa deemte malee mana hin bahaamu. Guyyaa torbee burree uffattee callee godhachuun gabaa abbaa warraa waliin deemti. Erga gara manaatti deebi'anii calleefi burree baafachuun huucuu haaraa uuffachuun buna danfifatti. Wandaras qopheeffachuun maatii ishee waliin nyaachuun ulmaa baati jechuudha.

4.1.2.2 Faaruu

Sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti erga qophiin eebbaa hanga nyaata nyaachuutti xumuramee booda faaruu faarsuun galata galchu. Faaruun faarfatamu kunis erga

ciccimoo kan of keessaa qabu yoo ta’u, dibbee kabalaan rukutaa keessummoonni achi bulan hundi faarsuun dalagaa bulu. Faaruun ayyaana ateetee keessatti faarfatu kan maaram qofa osoo hin taane hedduudha. Kanatti aansuun immoo, faaruun ayyaana ateetee irratti faarfatuufi qabiyyee isaanii haa ilaallu.

4.1.2.2.1 Faaruu Qaalluu

Qaalluun waayyuu dhiiraa yookiin dubartii uumamaan ayyaana waaqaa isa waan waaqaa hiikee ibsu gonfateedha. Namoonni akkasii kanneen uumamaan fedhiifi seera waaqaa hiikuufi ibsuuf waaqaan muudamanii dhalatan ayyaantuudha.

Yaa booraa yaa booraa
Boorri dallansoo gama jijjigsaa deemaa
Yaa booraa yaa booraa
Kan kana baatu gama jijjigsaa deemaa
Garaa hin jabaatuu gama jijjigsaa deemaa
Kan abbaa warraa gama jijjigsaa deemaa
Kan haadha warraa gama jijjigsaa deemaa.
Yaa qaalluu maa si waamanii
Si waamannaan maa najalaa diddaa?
Ani hin didnee booraan barbaaddata oolee
Waaqumti boroo maa najalaa diddaa?
Ani hin didnee booraan barbaaddatan oolee.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Akka faaruu kanaatti, boora jechuun farda baay’ee miidhagaa, kan humna qabuufi iddoo barbaade gahuu danda’uudha. Akkasumas, waan guddaa baachuu kan danda’u fageenya irraa kan beekamu ta’uu mul’isa. Akka kanaan qaalluun humna guddaa waan tokko gochuu danda’u akka qabu agarsiisa. Ayyaanni abbaafi haadhaa humna guddaa waa sochoosuu danda’u akka qabu agarsiisa.

4.1.2.2.2 Faaruu Ateetee

Ateeteen haadha hormaataa, nagaa, badhaadhinaafi eegduu daa’immaniiti. Haati waan kana hunda namaaf gootu kabaja guddaa argachuu waan qabduuf faaruun galata isheef galchuun barbaachisaadha.

Waamanii waamanii aayyoo guduree waamanii
Shuree moo Turee waamanii aayyoo guduree waamanii
Joore moo dhufee waamanii aayyoo guduree waamanii
Toltuu karrarraa waamanii aayyoo guduree waamanii
Waamanii waamanii qaallicha boroo waamanii jechuun weeddisu.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Akka faaruu kanaatti, aayyoo gudureen kan hormaata, nagaa, fayyaa, badhaadhina namaa kennituufi toltuu ta'uu ishee ibsu. Shuree yookiin Tureen maqaa dubartootaa yoo ta'u, kan waamamte kun ateetee ayyaana dubartii kan qe'ee namaa eegdu, kararratti kan mortuufi gomattuu dhorkitu ta'uu agarsiisa. Kanaaf, qaallichi baha biiftuu jirus yoo waammatanii rakkoo ofii itti himatan rakkoo keessaa kan nama baasuu danda'uufi nama kan dhagahu ta'uu faaruun agarsiisuufi. Namni ayyaana qe'ee ofiifi kan abaabileefi akaakileetti iyyate waan barbaade irraa argachuu akka danda'u mul'isa.

Odoo aayyoo waamanii aayyoo guduree waamanii
waan isheen himattu laalanii
Oggaa gingilchaa murtuu waamanii aayyoo guduree waamanii
waan isheen himattu laalanii
Oggaa gingilchaa dhuftu waamanii aayyoo guduree waamanii
waan himattu ishee laalanii.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Gingilchaan ayyaana ateeteef kan hodhamu yoo ta'u, midhaan gaafa gingilchan midhaan qulqulluun bahee kan faayidaa hin qabne ammo gubbatti hafuun gatama. Akka faaruu kanaattis aayyoo gudureen ayyaanni dubartiifi eegduun qe'eefi hormaataa yeroo gingilchaan sun hodhamu osoo dhuftee agartee fayyaa, nagaafi hormaata hambisuun, mortuu, dhukkubaafi gomattuu akka qulqulleessee irraa hambisuu dandeessu itti himatanii waan gaarii ta'uu mul'isa.

Harroon dhalee burreen jala dorrobaa mana hin ooliin yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Daraaree yaa martuutuu mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Yaa warawartuutuu mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Harroofi Burreen moggaasa Oromoon saawwan isaaf maqaa baasuudha. Akka faaruu kanaatti, ayyaanni ateetee hormaata. Kanaaf, ayyaana ateetee namni bulfate saawwan kaan dhalanii waatii kan jala burraaqxu yoo ta'u, kaanimmoo, dhalaaf kan jala gahe ta'uu agarsiisa. Kanaaf, hormaanni gaafa toleefi birraan bari'ee yeroo margi lalisuu saawwan gara margaatti bobbaafaman mana ooluun akka hin dandaa'amne mul'isa. Yaa waraawwartuutuu jechuun kan bakka waamanitti owwaattu jechuudha. Ateeteen immoo bakka rakkatanii waammatanitti kan namaaf birmattuufi rakkoo keessaa kan nama baastu ta'uu agarsiisa.

Oggaa gingilchaa murtuu mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Garbuu daaktee horortee mana hin oolan yaa aayyoo
 birra mana hin oolanii
 Waraabanni qalqalaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Mararfanni marqaadhaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Harroon dhalee burreen jala dorrobaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Owwaattuu karaa boroo mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Waraabbanni qarsaadhaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Waraabbanni farsoodhaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii
 Harroon dhalee burreen jala dorrobaa mana hin oolan yaa aayyoo
 birraa mana hin oolanii jechuun weedddisu.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Gingilchaa hodhuufi garbuu marqaaf ta'u hororsuun qophii ayyaana ateetee kennachuuf qophaa'an keessaa tokko yoo ta'u, ateetee yoo kadhatan yookiin kennatan wanti hawwaaniifi barbaadan waraabamee kan namaaf dhihaatuufi kan waraabamee hin dhumneefi nyaanni marqaa garbuu horoorfamee dhadhaan dhihaate yoo nyaatan kan jabaatan ta'uu agarsiisa. Qarsaan lafa bishaan qulqulluun keessaa burqu yoo ta'u, bishaan qulqulluu kanaan farsoo naqatanii ayyaana ateetee irratti yoo dhugan gaarii ta'uufi mana ooluun akka hin dandaa'amne agarsiisa.

Eleel eleel yaa maaram elellee
 Yaa soorettii maccaa baatee noorimee
 Fardatu magallaafanii yaa shittoo elellee
 Dallaa maalii waamanii? Yaa maaram elellee
 Yaa soorettii gibee baate noorimee
 Ittachi daraaraadha yaa maaram elellee
 Saawwantu dheedee fixe malee elellee
 Ilmaan kee wallaalaadhaa hin beektaa elellee
 Nama beekke fide yaa maaram elellee
 Yaa soorettii maccaa baaate noorimee.
 Yaa baala dabaaqulaa yaa maaram elellee
 Otoo baala nyaatanii yaa maraam elellee
 Maaramtu tan yaadanii aayyoo koo elellee
 Ayyaantittii barii baate noorimee.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Elellee jechuun waan hawwan tokko yoo argatan gammachuu agarsiisuuf sagalee dhagaa'amuudha. Maccaan iddoo gosti Oromoo irra jiraatu yoo ta'u, Maaram waan hedduu namaaf gooti waan ta'eef ililchuun galata galchuuf. Maccaan iddoo ayyaanni kun irraa dhufte ta'uu agarsiisa. Ittachii sanyii muka bosonaa keessaa tokko yoo ta'u, daraaraa kan baasuufi saawwan dheedanii kan fixan ta'uu mul'isa. Akkuma kana ijoolleen maaram kan hin beeknefi namoonni beekaan maaram nagaa, hormaatafi fayyaa kan namaa kennitu ta'uu agarsiisuufi. Kana malees, akka guddina baala dabaaqulaatii nyaachuun barbaachisaadha. Haa ta'u malee, baala waan babal'atuuf nyaachuun hin danda'amu. Kan yaadamuu qabdu haadha teenya waan hunda namaa kennuu dandeessuu waan taatee ayyaantittiif galata galchuun akka olseentu hawwuudha.

Akka odeeffannoo argannetti, haati ayyaana ateetee kennatu fuldura deemuun keessummoota achitti argaman waliin yeroo torba faaruu faarfachaa naanna'u. Yeroo torba gaawwarra nanna'uun namni tokko ayyaana kana godhatee kan alatti (ulmaa) bahuun dandaa'amu torbee tokko xumuruuni. Kana malees, torbeen tokko guyyoota torba waan qabuuf yeroo torba naanna'u. Faaruu isaan faarsan mee hanga tokko haa ilaallu.

Oggaa kana yaa aayyoo jaalorra marmaaranii
Oggaa kana yaa aayyoo gaawwarra garmaamanii
Ennaa tana yaa maaree baksaarraa marmaaranii
Ennaa tana yaa aayyoo marqarraa gadi laalanii
Hurruubni abbaa qabaa marqarraa gadi laalanii
Yoo ceete na ceesisii marqarraa gadi laalanii
Anoo sagalee hin qabuu marqarraa gadi laalanii
Waamee sidhageessisuu marqarraa gadi laalanii.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Akka faaruu armaan olii kun agarsiisuutti, sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti gaawwaan meeshaa supheerraa hojjeettamu ta'ee guyyaa ayyaana ateetee marqaan kan itti marqamu yoo ta'u, marqaan sun wanti ittiin nyaatamu baksaadha. Jaaloon ammo meeshaa aadaa kan migira irraa hojjetamu ta'ee calleen dubartootaa bakka kabajaan keessa kaa'amuudha. Kanaaf, keessummoonni sirna ayyaanichaa irratti argaman wantoota ateeteef jedhamanii qophaa'an sana ilaalu. Kunis, sikadhachaa jirra nuuf dhaga'i waan hunda waan barbaaddu siif qopheessineerra jechuun galata galchaafi jiraachuu mul'isa. Hurruubni abbaa qaba jechuun kan sochii qaamaa agarsiisu yookiin dalagu dubartoota kan ayyaana ateetee kana kennatan waan ta'eefi ani sagalee ittiin

dubadhu waanan dhabeef gara hormaatatti, fayyaa nagaatti nuceesisi jechuudha. Gochoonni marqaarra, baksaarra, jaaloorra nannaa'uufi hurruubu hundi akka haati isaanii maaram naateefi sa'aa namaan, alaa manaan, bobbaastee isaan galchitu kadhachaa jiru. Yeroo faaruu kana faarfatan kanatti jilbaan lafa tuqaa addaanis lafa tuqaa faarfatu. Jilbaafi addaan lafa tuquun kabaja, galata ateeteef qaban agarsiisuuf yeroo torba lafa tuqaa faarfatu. Faaruu kana akkas jechuun faarfataa deemu.

Iski aayyoo maaree jilbaan sirraa deemee
addaan huuba guuree si waammata horee kee
kaleessaan manaa bahe maaram
har'an galma kee bare maaram
jilbaan sirra deemee addaan huuba guuree si waammata horee kee.
Maddi:Shifarrraa Dassuu (24/10/2008)

Iskii jechuun ilaal maaram jechuu yoo ta'u, namni kan deemu miilaan yoo ta'u isaan garuu kabaja ayyaana ateeteef jecha jilbiinfatanii akka dhageessuuf kadhachuudha. Kana malees, addaan lafa tuqaa huba guuruunis kabajuma isheef qaban agarsiisuuf waan badaa kana tuqaa deemu. Aadaa uummata Oromoo keessatti safuufi kabajni namaafi uumaadhaa, akkasumas ayyaanaf qaban baay'ee olaanaa waan ta'eef uumamni kee sikadhataa jira. Aayyoo maaram kadhachuuf jecha erga manaa bahanii tutturanii kan jiran yoo ta'u, safuu ateeteef qaban agarsiisuu galma ishee gahuu agarsiisa. Galmi akka uummata Oromootti bakka guddaa kan qabuufi namni kamuu galma keessatti uumaa isaa kadhatu, galata galchuuf, safeeffatu qaba. Kanaaf galmi isaan har'a baran kun bakka haati hormaataa, nagaa, fayyaa asi ta'uu beekanii kadhachaa jiraachuu agarsiisuufi.

Kana booda marqaan bilchaatee gingilchaa irratti bahee dhadhaa baksaan itti naqama. Sababni marqaan gingilchaa irratti bahuufimmoo, waaqni mortuu gingilchee dhugaa akka hanbisutti waan amananiif baasu. Akkuma sanatti mortuun baddee nageenyi, fayyaan, badhaadhinni akka qe'ee isaanitti hafuufi. Dhadhaan immoo soorummaa agarsiisa. Hormaanni tolee maatii waatiin akka baay'atan hawwuudha. Haati ateetee kennattus harka lamaan marqaa qophaa'e afaan kaawwachuun keessummoonni akka nyaatan taasisti. Harka lamaan marqaa nyaachuun immoo akkuma aadaa uummata Oromootti namni tokko waan tokko yoo kan fudhatu ta'e harka lamaan malee tokkoon fudhachuun

qaaniidha. Kanaaf, haati ateetee kennattus kabajaaf jecha harka lamaan fudhachuun afaan kaa'atti.

Suuraa 10. Marqaa wandararraa qophaa'ee dhadhaa baksaan yeroo itti naqamu

Wadaajni achi bulan marqaan nyaatanii erga quufanii booda akkas jechuun faarfatu.

Marqaan tole yaa maaram tole hoo 2x
Jaaloon dhibba jaaloon aayyolee dhibbaa
Jaaloon qananiisa jaaloo aayyolee tan qananiisaa.

Marqaan nyaata aadaa Oromoo keessatti baay'ee beekkamaafi jila adda addaa irratti kan yeroo hunda dhihaatuudha. Dubartoonni keessummuummaa mana namaa yoo deemaan nyaanni baay'ee mi'aawaafi beekamaan marqaa waan ta'eef ni qophaa'a. Marqaan guyyaa sirna ayyaana ateetee qophaa'e kun kan wadaajni hundi itti gammaddee nyaatee quufe ta'uu agarsiisuuf faarfatu. Jaaloonis meeshaa migirarraa karaa aadaan hodhamu yoo ta'u, kan calleen keessa kaa'amuudha. Akkaatuma kanaan, jaaloon aayyoo maaramiif qophaa'ees baay'eefi kunuunfamu akka qabu dhaammata.

Kana booda nyaata nyaatan eebbisanii meeshaa itti nyaatan of jalaa galchu. Faaruun ayyaana ateetee halkan guutuu itti fufa.

4.1.2.2.3 Faaruu Hallaa

Hallaan ilmoo maaram ta'ee, kutaa qofa kan uffatu, qixxaa xaafii gurraachaa, akaayiiifi nuugii kan nyaatuudha. Akkasumas, wanti isaaf aarfamu sorsaafi ejersa. Hallaafis faaruun faarfatamu kan armaan gadii kana fakkaata.

Yaa hallaa nooraa 2x
Biyyoo biyya abbaa kee..... yaa hallaa nooraa
qeerransii hin aadaa leenci hin baroodaa..... yaa hallaa nooraa
Baala mina minii .....yaa hallaa nooraa
Dur dagalee hin qabuu..... yaa hallaa nooraa
Waamee si dhageessisuu .....yaa hallaa nooraa
Xuurii imimmaan kiyyaa .....yaa hallaa nooraa
Sireebaa si teechisuu.....yaa hallaa nooraa
Biyyoo biyya abbaa kee .....yaa hallaa nooraa
Qeerransii hin aadaa leenci hin baroodaa.....yaa hallaa nooraa.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Akka faaruu kanarraa hubannutti, Hallaan ayyaanota Oromoon safeeffatu keessaa tokko yoo ta'u, ergamaa rabbi kan safuu uumamaa eegee tiksuudha. Bineensota bosonaa keessaa baay'ee warri sodaattaman qeerransaafi leenca. Isaan kunimmoo gootummaa biyya isaanii keessatti agarsiisuuf nidhaadatu. Qeerransiifi leenci mallattoo gootummaati. Hallaanis akkuma qeerransaafi leencaa gootaa ta'uufi baay'ee kan sodaattamu ta'uu isaati. Baala mina minii jechuun kan ofdanda'ee hin dhaabbanneefi dagalee kan hin qabneedha. Ilmi namaas gargaarsa isaa malee dhaabbatanii deemuu, bobba'anii galuun kan hin dandaa'amne ta'uu mul'isa. Inni humna ittiin waamee dhageessisu kan hin qabnee waan ta'eef atumti na qaqqabi jechuudha. Imimmaan daandii ittiin rakkoo qaban bifa gaddisiisaa ta'een ittiin dhiheeffataniidha. Yoo naaf birmattee rakkoo kana keessaa nabaasne ta'e imimmaan koo lafatti hin hafu dhibee sitti ta'a jechuudha.

4.1.2.2.4 Faaruu Nabii

Nabiin ayyaantuu rabbii ergamaa kooti jedhee ofitti qabee baay'isee kan mararfatuudha. Ayyaantuun kunis sirriitti waaqayyoof tajaajila kennaa kan tureedha. Nabiin qixxaa qamadii adii kan nyaatudha. Ergamaan rabbi kunimmoo faarfamuu qaba. Kanaaf, faaruun armaan gadii kun faaruu ayyaana nabiiti.

Yaa nabi yaa naggasaa
Duumessa waaqa jalaa

Caammaa malee hin godhatuu
Guftaa malee hin uffatuu
Warqii malee hin uffatuu
Dhugaa malee hin dubbatuu
Duumessa waaqa jalaa.
Citaaan haamaa sararee lagarraa 2x
Nabiin waamaa yaabbattuu fardarraa
Yaa nabii yaa buubbisaa
Duumessa waaqa jalaa! jedhu.

Maddi: Shifarraa Dassuu (24/10/2008)

Yaa nabi yaa naggasaa jechuun gooftaa hundaa olii jechuudha. Gooftaan hundaa olii kan qaqqabamuu hin dandeenye nuu ol kan jiruudha. Caammaafi warqii kan godhatu immoo ajajaa hundaa oliiti. Dhugaa malee soba yomiiyyuu kan hin jaalanne ta'uu agarsiisa. Akka aadaa uummata Oromootti dhugaa bakka guddaa qaba. Namni dhugaa dubbatu qulqulluudha; waan namaa kan hin barbaanneedha. Mallattoon citaa haamanii sararuu marga ciidhaa galata galchuuf kan hafamu yoo ta'u, lalisummaa, jiidhinsa kan agarsiisuudha. Fardis uummata Oromoo biratti gootummaafi faayummaa kan agarsiisuudha. Nabiinis goota, nageenya, lalisummaa inni dhala namaaf fidu agarsiisuuf weeddifama. Nabiin uffata guftaa uffata. Guftaa immoo akka aadaa uummata Oromootti beerran yeroo ayyaana qe'ee isaanii kadhatan kan uffataniidha. Guftaan uffata aadaa ta'ee jirbiifi kuula gosa adda addaan kan dhaahamuudha. Qixxaa qamadii adii shalalaa, nuugii, farsoo buusanii nyaatanii dhuguun walitti deebi'anii dalagu yookiin hurruubaa bulan. Nabii jalatti xuqaar kan jedhamutu jira. Quxisuu nabiiti. Qixxaa xaafii gurraachaa, akaayii, nuugii, harrittiin ni dhihaata. Erga kana dhiheessanii booda akkas jeechuun faarfatu.

Xuqaar dhufee laal xuqaar dhufee
Xuqaar jennaan lafti nuuf ifee
Laal xuqaar dhufee jedhu

Akka faaruu kanaatti, xuqaar ayyaana ateetee keessatt kadhatamu ta'ee, kan lafa dukkanaa'e keessaa nagaan nama baasee gara ifaatti nama baasu ta'uu agarsiisa. Maqaa isaan kadhannaan waan hawwan hunda akka kennuufitti ilaallama.

4.2 Hirmaattota Ayyaana Ateetee

Akka Tasammee Tolaa (10/09/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, guyyaa ayyaanni ateetee kennamu haati ayyaana ateetee bulfattu dubartoota michuu ishee ta'an, dubartiin yeroo ayyaana ateetee kennatan waliin teessu fincoo kan jedhamtu waliin hirmaatu. Dubartiin ateetee facaafattuufi fincoon hanga jireenya isaanitti addaan hin bahan. Kana malees, karaa qajeelchaa yookiin qajeelchituu, maanguddoonni ollaa, dubartoonni ayyaana ateetee bulfatan, ijoolleen ishee hundi, abbaa warraa isheefi niitiin ijoollee ishee hirmaatota ayyaana kanaati. Maanguddoonni ollaa sirna ayyaana ateetee kanaa eebbisuun kan eegalchiisaniifi akka ayyaanichi tolee hormaanni, fayyaan, nageenyi tolu kadhatuuf. Dubartoonni immoo cinaa haadha ateetee taa'uun dalagsiisu. Kana malees fincoon hojiilee sirna raawwii ayyaanichaa keessa hojjetaman gargaaruun hojjetti. Shamarran immoo, hojiilee mana keessaa buna danfisuu hanga nyaata qopheessuutti, meeshaalee sirna sana keessatti barbaachisan dhiheessuudha. Gaheen maanguddootaa eebbisuufi karaa qajeelchuudha. Akkasumas, faaruu faarfachaa buluu fa'a.

4.3 Waqtii Ayyaanni Ateetee Kabajamu

Akka Tolaa Badhaasaa (19/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, ayyaanni ateetee guyyaafi ji'a itti kabajamu qaba. Innis ji'a waxabajjii, hagayyafi fulbaana keessa kan kabajamu yoo ta'u, guyyoonni itti kabajamuus, kiibxata, kamisaafi sanbata xiqqaa keessaa guyyaa tokko ni kabajama. Guyyoota kana barii ulmaa kan jedhamu nyaata guyyaa gaafa ateetee irraa hafe nyaachuun kabaju. Yeroo ateeteen itti facaafamu sadi haa ta'an malee dubartiin tokko waggaatti si'a tokko qofaadha. Ji'oota kana keessa sababa facaafamuuf qaba. Fakkeenyyaaf, ji'a waxabajjii keessa kan kabajamuuf bubbee arfaasaa jalaa nu baastee booruu gannaa kana nu baasii jedhaniiti. Akkuma isaan jedhan horii, ijoollee, alaa manaa isaanii eeguun baasa. Hagayya dhumatti kan kabajamuufimmoo, waaqa booruu gannaa isaan baaseef galata galchaa akka dhibee birraa jalaa isaan baasuuf facaafatu. Masqalattimmoo birraan waan bari'eef gammachuu birraadhaf qaban ibsuudhaaf jecha facaafatu. Gama biroon, odeeffannoo manguddoota irraa akka argannetti ateeteen kan facaafamu waggaa keessatti ji'a fulbaanaa, muddee, guraandhala, bitootessa, eeblaafi waxabajjii yoo ta'u, torbee keessatti guyyoota akka: wiixataafi sanbata duraadha jedhu. Kana malees, namni tokko ayyaana ateetee kan kennatu waggaa saddeet saddeetini. Yoo dandahemmoo waggaa afur afuriin ateetee ni facaafatu. Kunis marsaa

Sirna Gadaa kan hordofuudha. Walumaa galatti, baatiifi guyyaan garaagarummaa xiqqoo haa qabaatan malee, barbaachisummaafi adeemsi sirna ateetee walfakkaatadha. Ayyaana ateetee kana keessummoonni osoo hin waamamin haati ijoollee ishee qofa walitti qabachuun guyyaa masqalaa ateetee ni facaafatti. Kunis, guyyaa sana elemtuutti aannan guuttachuun laga buutee kadhachaa irreessa qabachuun gara manaatti weeddisaa oldeebiti.

4.4 Gahee Ayyaanni Ateetee Mirga Dubartootaa Kabachiisuu Keessatti Qabu

Akkuma sirna Gadaa keessatti dubartoonni kallacha baatanii dirree jilaa deeman ayyaana ateetee keessatti gahee mataa isaanii qabu. Dubartiin ayyaana ateetee sana keessatti olaantummaan kan hoogganamuudha. Akkasumas, qabeenyafi hormaata manaa, daa'imman hoogganuun kan bulchitu dubartoota.

Akka Tulluu Gaarii (18/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, Siiqqeen mallattoo heerumaa fi mirga dubartooni oromoo aadaadhaan qaban agarsiisu dha. Siiqqeen ulee sorooro (qajeelaa) irraa tolfamti, mallattoo heerumaafi aangooti. Siiqqeen kabajaa, saalfii fi sodaatama guddaa qabdi. Akka ulee biroo siinqeedhaan horii hin dhayani. Seera fi woyyoomaaf qabatu. Kanaaf dubartiin siiqqee qabatte ni sodaatamti, ni saalfatamti, ni kabajamti, yoo dubartiin Siiqqee qabatee karaa irratti namatti dhufte, nama hoofkalchitu malee bira hin darbanu ykn hin qaxxaamuramu, malkaa ishii dura hin ce'amu. Dubartiin rakkate siiqqee qabatee kadhaaf karaara yoo baate waan harkaa qaban hin dhorkatanu. Dabalataanis, dubartiin uffata ayyaana ateetee uffachuun siiqqee qabatte karaa deemtu takka kabaja guddaa hawaasa biraa kan qabduudha.

Kana malees, dhiirronni gaafa dirree waraanatti bobba'uun diinaan wal waraanu, adamoo gaafa deemu kan eebbistee gaggeessitu dubartoota. Kana jechuun dubartoonni milkaa'ina dhiirotaa gama hundaan jiru keessatti qooda guddaa kan qabduudha. Warri dhiiraa gaafa dirree waraana deemu tooftaa lolaa irratti gorsa kan kennituuf dubartoota. Dubartoonni jila adda addaa irratti siiqqee fi kallacha qabachuun fuuldura deemuun milkii kan tolchituudha.

Kana malees, dubartoonni diinagdee, hawaasummaa, jiila garagaraa keessatti hirmaannaa qabdi. Sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti dubartoonni walitti dhufuun waldhabdee

hawaasa keessa jiru walitti araarsuun furu. Dubartoota dhala dhabaniifis rabbii nikadhatuuf. Adeemsi kunimmoo, ateeteen mirga dubartootaa kabachiisu keessatti gahee kan qabduu ta'uu agarsiisa. Itti dabaluunis, sirni kabaja ayyaana kanaa dubartoonni wantoota isaan ilaallataniifi jiruufi jireenya isaanii gaggeeffachuu keessatti qooda isaanii akka bahaniif mirga kan gonfachiisuudha. Walumaa galatti, ateeteen mirga dubartootaa kabachiisuu keessatti gahee olaanaa qaba.

4.5 Barbaachisummaa Kabaja Ayyaana Ateetee

Akka Dhaqqabaa waaqtolaa (20/09/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, Ateeteen ayyaana sanyii, hormaata dubartii waggaa waggaadhaan birraafi arfaasa keessa ayyaaneffatamuudha. Ayyaanni kunis birraa baatii fulbaanaa gara dhumaa, arfaasaa dhuma caamsaa keessa ni kabajama. Dubartiin ayyaana kana kan kabajattuuf ayyaanni kun isheef tolee akka dhala isheetif qajeeluuf waaqa ishee kadhatti. Ateeteen bakka tokko tokkotti facaasaa jedhamuun beekama.

Akka waaqeffannaan amanutti ateeteen amantii ayyaana warraafi qe'eeti. Akkasumas, kan dubartoonni nageenya, gaarummaafi hormaataf ayyaana isaaniifi waaqa isaan uume ittiin galateeffataniidha. Ateeteen galgala irraa eegalee hanga ganama waaree boodaatti diinqa mana jireenyaatti ayyaaneffama.

Akka ayyaana ateeteetti ayyaana dubartootaaf sanyiiifi jireenya qajeelchuudha. Akka amantaa aadaa Oromootti namni ateetee facaafate yookiin bulfate iddoo fedhii ofii oolee gala; kan facaafachuu dhiise immoo, of dhabee gala jedhama. Kana malees, sabni Oromoo barbaachisummaa ateetee yoo ibsu akkas jedha:

“Ateeteen warra gaaromsa
Buttaan biyya aangomsa!” jedhu.

Akka yaada kanaatti, ateeteen aangoo qabaachufis bakka guddaa kan qabdu ta'uu mul'isa. Namni ateetee qe'ee isaa bulfate aangoo barbaadeefi iddoo barbaade gahuu danda'a. yoo gidduutti addaan kutan akkuma faayidaa isaa miidhaan isaas ni baay'ata.

Ateeteen loon mooraatti, jabbiin golatti, ijoollee diinqatti akka eeggamaniif kadhatamti. Akkasumas, daa'imman, hormaata looniiiifi qabeenya isaanii alaa manatti, nagaa biyyaafi naannootif jedhamee facaafama malee hojii hiikuufi miti. Kana malees, dubartiin osoo

hin heerumin hafte akka heerumtuuf, kan heerumtellee akka deessuu, deessuun akka oofkaltu, kan dhalate akka guddatu kan waaqa itti kadhataniidha.

Haa ta'u malee, yeroo ammaa kana ayyaana ateetee facaafachuun akka nama seexana gabbarutti namoonni fudhatan ni jiru. Namoonni ilaalcha akkanaa qaban kun hanqina hubannoo sirriitti kan qabaniidha.

4.6 Sadarkaa Sirni Kabaja Ayyaana Ateetee Amma Irra Jiru

Uummanni Oromoo akka amantii waaqeffannaatti, ayyaana waaqeffannaa beekanii, itti amananii ayyaaneffachuudhan dhugoomu. Waaqeffannaan akka amantiittis ayyaana ayyaaneffataman hedduu qaba: Irreecha, Ateetee, Buttaafi kkf dha. Waaqeffattoonnis ayyaanota kanneen beekanii guyyaa ayyaana kanaa boqochuudhan kabajatan; Ayyaana waggaa kanas ayyaaneffachuun of haaromsan; Ofis humneessan. Amantiin waaqeffannaas duudhaa akkanaa qajeelfamee jireenya dhala namaafi uumamaa gaaromsa.

Haa ta'u malee, akka Tulluu Gaarii (18/08/2008) irraa odeeffannoo argadhetti, ayyaanni ateetee kan dur irra turerraa karaalee hedduun jijjiiramee jira. Isaanis, meeshaalee faayaafi kan dhangaa itti qopheessan, dhangaa, adeemsa itti kennamuufi ilaalcha namootaa yookiin dhiibbaa gama amanti biroom irra gahuudha.

Meeshaalee ulfoo ayyaana ateetee keessatti dhimma itti bahamu kanneen akka: callee, kallacha, caaccuu, sabariitii, siinqee, burreefi kkf irraanfataamaa kan dhufan ta'uu isaati. Kanneen hanga ammaa itti fayyadamaa jiranillee boca isaanii jijjiirrachuun haala biroom hojjetamanii jiru. Dhangaan ayyaana ateeteef qophaa'us, guutummaatti haala duraaniin kan dhihaataniifi meeshaaleen itti dhihaatanis haala duraatin kan argaman miti.

Gama biroom, adeemsi ayyaana ateetee itti kennataniifi faaruun yeroo ateetee weeddifaman qabiyyee isaanii jijjiirachaafi irraanfataamaa kan jiraniidha. Sababni isaammoo, ayyaana kana warri karaa qajeelchanis ta'ee, warri kennatan amanti biroom waan liqinfamaa dhufaniif qixa sirriin hojiirra oolchaa hin jiran. Sirni ayyaana kanaa afaanin dhalootaa dhalootatti darbaa waan dhufeef karaalee isaanitti fakkaaten dabarsaa jiru.

Dhumarratti, sirna kabaja ayyaana ateetee irratti dhiibbaan gama amantii alagaatin dhufan ilaalchisee, kabajni ayyaana ateetee akka waan seexana galateeffatanitti ilaaluun uummata yaada dogongoraa qabsiisan. Ayyaana ateetee facaafachuun seexanaaf wareeguudha yaada jedhu waan kaasaniif meeshaalee ulfoofi faaruwwan dagatamanii jiran.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kana jalatti dhimmoonni sadii xiyyeeffannoo argateera. Isaanis: cuunfaa, argannoofi yaboo of keessatti kan hammatuudha.

5.1 cuunfaa

Sabni kamiyyuu haala jiruufi jireenya isaa keessatti haala ittiin dhugeeffatu qaba. Akka amantii waaqeffannaatti wanti dhugeeffatamu uumaafi safuun waaqaa akka hin cabne eeguudha. Adeemsa kana keessatti uummanni Oromoo ayyaana mataasaa kan kabajatu, eenyummaa isaa kan ibsu qaba. Ayyaanota uummanni Oromoo kabaju keessaa ayyaanni ateetee isa tokkoodha.

Haaluma kanaan, kaayyoon qorannoo kanaa adeemsa sirna kabaja ayyaana ateeteefi qaaccessa qabiyyee weedduu ibsuudha. Qorannoo kana keessatti adeemsi sirna kabaja ayyaana ateetee maal akka fakkaatu, meeshaalee barbaachisan, hirmaattotni sirna ayyaana ateetee eenyufaa akka ta'an, waqtii ayyaanni ateetee itti kabajamu, gahee ayyaanni ateetee mirga dubartootaa gama siyaasaan kabachiisuu keessatti qabu, qabiyyeen weedduu ateetee maal akka ta'e qaaccessuun ibsuudha. Dabalataanis, sadarkaan sirni kabaja ayyaana ateetee irra jiruufi barbaachisummaa kabajni ayyaana ateetee qabu ibsuudha.

5.2 Argannoo

Qorannoo kanarraa qoratichi argannoowwan armaan gadii argateera.

- Sirni kabaja ayyaana ateetee uummata Oromoo biratti yeroofi safuu eegee kan raawwatamuudha.
- Yeroon raawwii sirna ayyaana ateetee halkan erga biiftuun lixee booda.
- Kara qajeelchaan/tuun ayyaana ateetee nama ayyaantuu biraa guuttate malee cal jedhee namni fedhe kan qajeelchuu danda'uu miti.
- Dubartiin ayyaana ateetee facaafattee burreefi siiqqee qabattee deemtu takka hawaasa biratti kabaja guddaa qabdi.
- Ayyaana ateetee facaafachuu kan danda'an namoota gaa'ila raawwatanii waliin jiraatan qofa.

- Hirmaattoonni ayyaana ateetee akka Aanaa Warra Jaarsootti harki caalmaan dubartoota haa ilaallatu malee abbaan warraas gahee olaanaa qabu.
- Nama ayyaana ateetee facaafateef hormaanni akka qajeelu, alaa manni, sa'aa namni akka nagaan bobba'ee galuuf ayyaaneffama.
- Ayyaana ateetee irratti meeshaaleen ulfoo ta'aniifi dhangaan aadaa gosa adda addaa ni qophaa'u.
- Fakkoommii meeshaalee ayyaana ateetee keessatti fayyadaniifi haala itti qophaa'an adda ba'ee hubatameera.

5.3 Yaboo

Adeemsa qorannoo kana keessa sirni kabaja ayyaana ateeteefi qabiyyeen weedduu ateeteenhaala akkamiirra akka jiru ilaaluun dandaa'ameera. Haaluma kanaan, argannoowwan qorannichaan bira gaa'aman irratti hundaa'uun haala walii gala ateeteerratti yaboon qoratichaan kenname kanneen itti aanani.

- Maalummaan ayyaana ateetee qoratamee bifa barreeffamaan osoo taa'ee gaariidha.
- Hawaasni keenya sirni ayyaana ateetee duudhaa ganamaa kan isaa ta'uu beekke eenyuu olitti kunuunsuu qaba.
- Qorattoonni garagaraa sirna ayyaana ateetee kallattii adda addaatin irratti hojjechuun beeksisuufi guddisuun dirqama isaanii ta'uu osoo beekanii.
- Ilaalchota hordoftoonni amantaa biroo ayyaana ateeteerratti qaban sirraa'ee akka duudhaa uummatichaatti fudhatamee kunuunfamee gaarii ta'a.
- Duudhaa boonsaafi kabajama ta'e kana haala itti fufiinsa qabuun tursuuf kitaabilee barnootaa keessatti haala gahaa ta'een hammatamee akka barsiifamu taasisuun barbaachisaadha.
- Biirtoon aadaafi Turizimii ayyaana ateetee kana beeksisuufi kunuunsurratti hojiilee gadi fageenya qaban osoo hojjechuu danda'ee.
- Uwwisa miidiyaaleefi barruuleen gurra uummataa qaqqabsiisuun akka hin dagatamneef xiyyeeffannoon irratti hojjechuun murteessaadha.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa. 2011. *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee: Oromiyaa
- Alamaayyoo Hayilee. 2007. *Gadaa: Siyaasa Oromoo Tuulamaa*. Finfinnee.
- Alamaayyoo Hayilee, Boshoo Gonfoo, Daani'eel Dheeressaa, Sambattoo Bushaafi Umar Nuuree. 1998. *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa*: Finfinnee: 1998.
- Alamuu Yaadasaa. 2012. *Duukaa Oromoo*: Finfinnee
- Anderjewski, B.W. 1985. *Literature in Cushitic Language Other than Somali*: Cambridge University Press.
- Asmarom Legesse. 1973. *Gada. Three Approaches to Study of African Society*. New York: Macmillan
- Baxter, P.T.W. 1979. *Atete in a Highland Arsi Neighbourhood* in North African Studies.
- Bukenya, A. 1994. *Understanding Oral Literature*. Kenya: Nairobi : University Press:
- Cress well, J.W. 2003. *Design: Qualitative, quantitative and Mixed Methods Research Approaches* (2nd ed.). Sage Publication Inc.
- Dani'el Ayana. 1983. "The Concept of Waqa and the Missionaries: A Preliminary Study in Grafting of Christianity on Traditional Belief in Wollega" in the Annual Seminar of the Department of History held at Debre-Zeit.
- Dastaa Dassaalany. 2002. *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Mana maxxansaa Boolee.
- _____. 2013. *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee : Dhaabbata maxxansaa Far East
- Dirribii Damusee. 2012. *Ilaalcha Oromoo*. Finfinne Priting and Publishing S.C
- _____. 2009. *Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee: D.G. Printing and Publishing Enterprise:

- Dorson, R.H. 1972. *Foklore and Folklife: An Introduction*. University of Chicago Press.
- Encyclopedia American. 1983. Vol. 2 USA: University Chicago.
- Fedhasaa Taaddasaa. 2013. *Subii: Bu'ura Ogbarruu Oromoo Finfinnee*: Subi Printing Press.
- Fekede Azeze. 1991. *Introduction to Oral Literature 4th ed.* Addis Ababa: Artistic Printing Enterprise:
- Fishcer-Licher, Erica. 2005. *Theatre, Sacrifice, Ritual*, London and New York: Routledge.
- Finnegan R. 1970. *Oral Literature In Africa*. Nairobi: Oxford University Press
- _____ 1976. *Oral Poetry: Composition Performance and Context*, Cambridge: Cambridge University Press
- Gadaa Melbaa. (1988). *Oromia: An Introduction*. Khartoum.
- H.W. Fowler and F.G. Fowler. 1990. *The Concise Oxford Dictionary of English Current 8th Ed.* USA. Charendon Press.
- Hayiluu Bantii. 1997. *Cora Aadaa*. Bole Printing Press.
- Imaanaa Bayyanaa. 2007. "Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaa" Finfinnee.
- Iteenash W/Rufaa'el. 2009. "Seccaatii Qabiyyee Walaloo Godina Wallaggaa Aanaa Laaloo Assaabii" Finfinnee.
- Iristee Akkawaaq. 2012. "Qaaccessa Sirna Lufiinsaa: Raaawwii Sirna Da'umsaa Godina Jimmaa Aanaa Mannaa" AAU. Waraqaa Qorannoo MA kan hinmaxxanfanne.
- Iseacs, Alan 1981. *The Macmillan Encyclopedia*. USA: Laurence Urdang Associates Ltd.
- Jeylan W. Hussein. 2004. *The Function of African Oral Arts: The Arsi Oromo Oral Arts In Focus: African Study Monographs*
- Leelisaa Aadaa. 6413 LW. *Kudhamaa Seenaa*. Elleni P.P.PLC

- Maammoo Gadaa. 2013. *Duudhaa*: Hy International Finfinnee
- Maatii Sabaa. 2006. *Daaniyaa*. Finfinnee, Oromiyaa
- Melakneh Mengistu 2006. *Fundamental of Literature 3rd*. Addis Ababa: A.A.U. Press.
- Misganu Gulummaa. 2011. *Dilbii*: Finfinnee.
- Misiraach Geetachoo. 2012. “Kabaja Ayyaana Gannii Facaasuu (Ateetee Loonii)”
Finfinnee
- Muhaammad Jamaal. 2015. “Qaaccessa Raawwii Sirna Hoodaa Oromoo Arsii”:
Yuunivarsitii Finfinnee
- Okpewho, Isidore. 1992. *African Oral Literature: Back ground, character and continuity*.
Bloomington and Indianapolis: Indian University Press.
- Rappaport, Roya. 1992. *Ritual. Foklore, Cultural Performance, and Popular
entertainment*. Ricard Bowman. New York: Oxford University Press.
- Sims and Stephens. 2005. *Living Foklore: An Introduction to the Study of People and
their Traditional*: Longman: Utah State University Press.
- Sims C.M and Martine, S. 1965. *Living Foklore: An introduction to the study of people
and their traditions*. Logan Utah: Utah State University Press.
- Tilahun Gamta. 1989. *Oromooo English Dictionary*. Addis Ababa. AAU
- Toleeraa Tasammaafi Hundasaa Waaqwayyaa. 1995. *Seenaa Saba Oromoofi Sirna
Gadaa*. Finfinnee
- Warkineh Kalbessa. 2001. *Traditional Oromo Attitudes towards the Environment: An
Arguament for Envoronmentally Sound Development*: Organization for Social
Science Research in East and South Africa (OSSREA).
- Yene’alem Araddoo. 2001. *Wiirtuu Jiildii-9 Barruulee Waaltina Afaan Oromoo*. BATO

DABALEEWWAAN
YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA,
JOORNAALIIZIIMIIFI SABQUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUF FOOKLOORII

Dabalee A: Afgaaffii

Gaaffiiwwan Afgaaffiitiif Qophaa'an

1. Ateetee maali?
2. Ateetee maaliif kennama?
3. Hirmaattoonni sirna kabaja ayyaana ateetee eenyu fa'a?
4. Sirni ayyaana ateetee yoom raawwatama?
5. Sirna ayyaana ateetee kabajuuf maaltu barbaachisa?
6. Adeemsa sirni ayyaana ateetee itti kennamu maal fakkaata?
7. Sirni kabaja ayyaana ateetee yeroo amma maal fakkaata?
8. Gahee sirni ayyaana ateetee mirga dubartootaa kabachiisuu keessatti gama siyaasaan qabu maal fakkaata?
9. Weedduun yeroo kabaja ayaana ateetee qabiyyee akkamii of keessaa qaba?
10. Meeshaaleen sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti fayyadan hiika akkamii qabu?

Dabalee B: Daawwannaa

Daawwannaa keessatti gaaffileen mirkaneeffannaa qophaa'uun odeeffannoon guuramuu danda'eera.

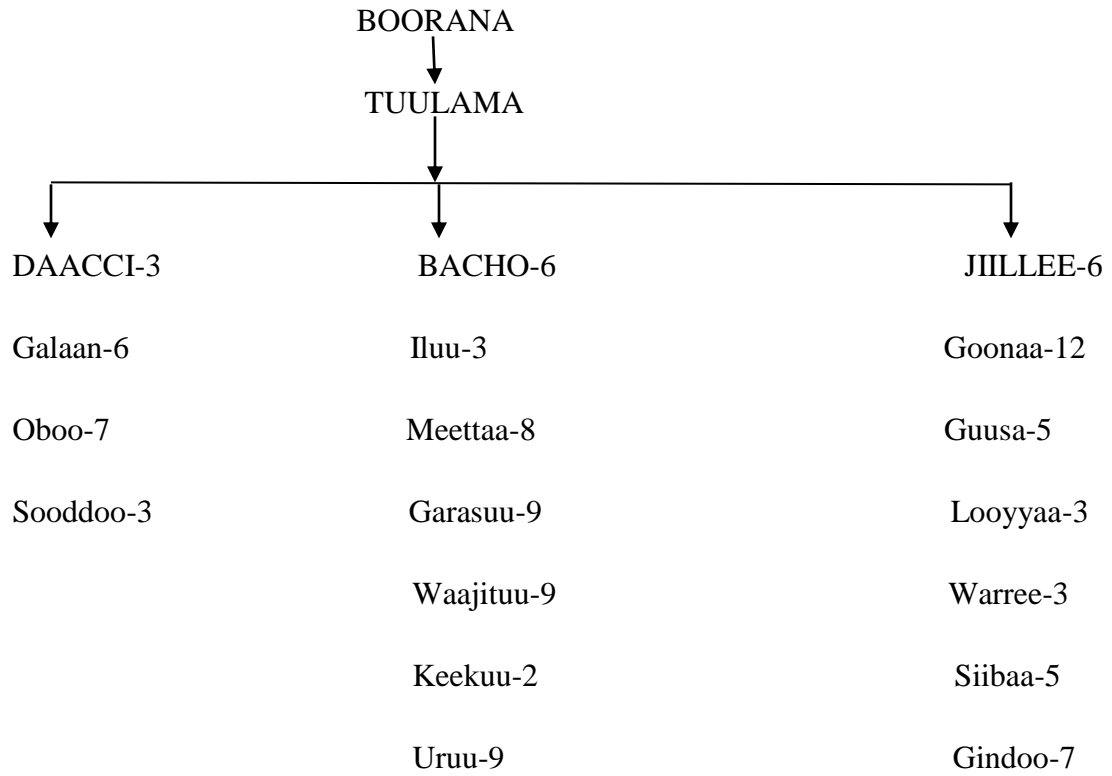
1. Sirna kabaja ayyaana ateetee keessatti qophiileen adda addaa nitaasifamuu?
2. Meeshaaleen ulfoo ayyaana ateetee dhimma itti baahame maal maali?
3. Dhangaan ayyaana ateeteef barbaachisu qophaa'anii jiruu?
4. Sirna kabaja ayyaana ateetee kana keessatti faaruun ni faarfatamaa?
5. Eebbi sirna kabaja ayyaana ateetee kana keessa jiraa?
6. Sirna kabaja ayyaana kanarratti warri dhiiraa nihirmaatuu?
7. Haati ayyaana ateetee facaafattu ni eebbifattii?
8. Callee fi burreen ayyaana ateetee irratti ni uffatamaa?
9. Keessummoonni ayyaana ateetee sanarratti argaman eebbafi faaruu sana keessatti qooda ni fudhatuu

Dabalee C : Odeefkennitoota

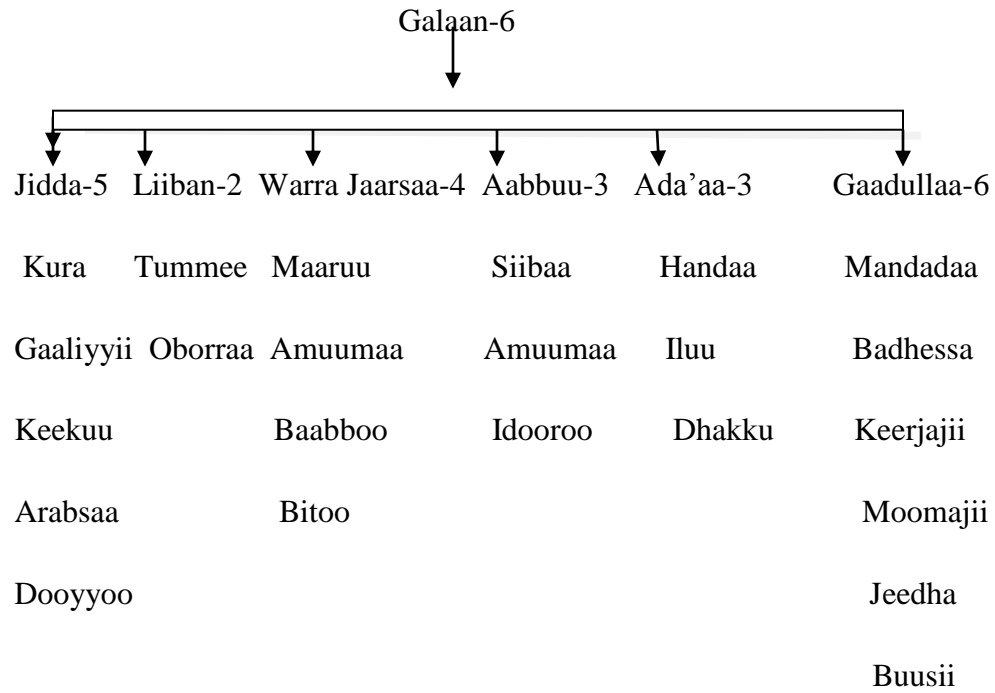
Lakk.	Maqaa	Koorniyaa	Umrii	Hojii
1	Tulluu Gaarii	Dhi	84	Qonnaan Bulaa
2	Baay'isaa Suyyum	”	57	”
3	Mangistuu Gonfaa	”	65	”
4	Tolaa Badhaasaa	”	75	”
5	Asagadduu Asaffaa	Dha	71	”
6	Tasammee Tolaa	”	68	”
7	Hawwee Tolaa	”	55	”
8	Dhaqqabaa Waaqtolaa	Dhi	45	”
9	Shifarraa Dassuu	”	81	”

Dabalee D

HIDDA DHALOOTAAFI LATIINSA TUULAMAA

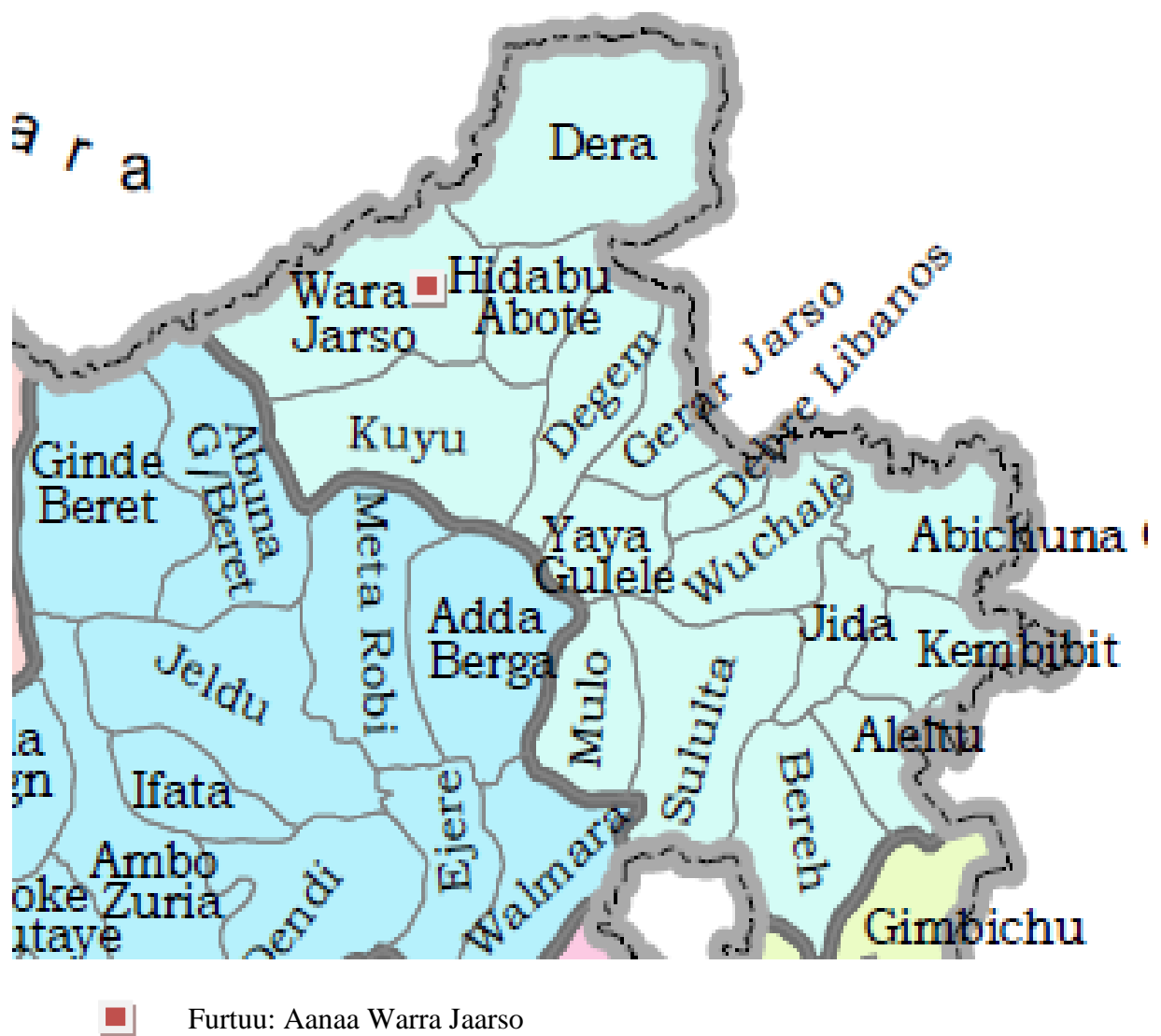

Maddi: Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}

A detailed map of Ethiopia showing its administrative regions and major cities. The regions are color-coded and labeled: W. Wellega (light blue), E. Wellega (pink), N. Shewa (light green), W. Shewa (light purple), E. Shewa (orange), W. Hararghe (light blue), E. Hararghe (pink), Illubabor (dark blue), Jimma (yellow), Arsi (orange), Bale (yellow), Borena (light green), and Dire (light green). Major cities are marked with black dots and labeled. A scale bar at the bottom indicates distances from 0 to 4,000 KM. A small logo is visible in the bottom left corner.

87

Maddi: Toora Inteerneetirraa